Name: ....

Class... ....

Subject ....

School ....

MOHD. ISHAQ BOOK-BINDER
PAHARI BAZAR, ROORKEE

Reg. No. C 1073

Vol. XXXIII. May 1950

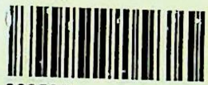
No. 1. १८७२-शकीये

३३श-वर्षस्य वैशाखे

१म-संख्या मासे

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहि[illegible]मुखपत्रम

(Monthly Organ of the Sanskrit Sahitya Parishat, Calcutta)

सम्पादकः

महामहोपाध्याय-श्रीकालीपदतर्काचार्यः

सह-सम्पादकः

श्रीरामधनशास्त्री काव्य-व्याकरण-पुराणतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम—रूप्यकषट्कम् ६)
Foreign price—14s.

यत्किञ्चिदावेदनम्

प्रियपाठकमहाभागाः, प्राप्तकालं किञ्चिद् विज्ञाप्यते युष्मासु, यदि सादरमिदमाकर्ण्यत, तदैवास्य साफल्यं मंस्यामहे।

अपि नाम परिषदं प्रति प्रेमवन्तो भवन्तो ननु? यद्येवं, तदा कथं समुपहन्यमानामप्यकाण्डे दुरवस्थाराक्षस्या परिषदमिमां प्रेयसीं नोत्सहध्वे जीवयितुम? जानन्त्येव भवन्तो यत् परिषदियं कियतः कालात् प्रागात्म-प्रतिष्ठायै कलिकातापौरसभादत्तं किञ्चित् स्थानमधिगत्य तत्रात्मनो वासगृहं रचयितुमारभ्यापि किञ्चिन्मात्रं निर्मायैव महासमरसम्भूत-दौर्मूल्यादिभिः कारणैरर्थाभावेन च महता नारब्धं समापयितुं समर्थेति।

सेयं सम्प्रति असमाप्तं तत् समाप्तं कर्त्तुमुद्यता पुनरप्यर्थाभावेन मनो-गतं कृत्यमनुष्ठातुं न शक्नोतीति अहो निन्दा, अहो त्रपा, अहो न्यक्कारः संस्कृतविद्याव्रतां सर्वेषां परिषत्प्रणयिनाम्। तदावेद्यते परिषत्प्रेयःसु युष्मासु यत्, प्रियतमामिमां परिषदं यदि प्रतिष्ठावतीं प्राणवतीञ्च द्रष्टुमिच्छथ, तदा सदयं प्रेषयत यथाशक्ति साहाय्यं वक्ष्यमाणसङ्केतेन परिषत्प्रणयिन्याः प्रासादनिर्माणमधिकृत्येति।

सङ्केतः—संस्कृत-साहित्य-परिषत्-
सम्पादकः, श्यामबाजार
कलिकाता

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 1. | १८७२-शकीये वैशाखे ३३श-वर्षस्य १म-संख्या | May 1950.

श्रीभगवन्मङ्गलम्

राधामाधाय वामे व्रजपुरदयितं दिव्यरूपं त्रिभङ्गं
वंशीसङ्गीतलीलाकलितसुललितं मञ्जुमालं दधानः ।
आनन्दोन्मत्तगोपीवलयपरिवृतो रासलीलाविलोलः
श्रीकृष्णो भातु नित्यं मनसि सुमनसां सच्चिदानन्दरूपः ॥

लोकानां चित्तमास्तां मलपरिरहितं भक्तिसञ्चारपूतं
दुःखस्पर्शेन शून्यं भगवदनुभवे शक्तमारामयुक्तम् ।
विश्वं पापेन मुक्तं भवतु सुचरितं सत्पथे नित्यरक्तं
श्रीकृष्णप्रेमपूजापरिचरणगुणोत्कीर्त्तनादौ निषक्तम् ॥

नवसूक्तिः

कार्यं विशेषेण विभाव्य कार्यं
विधाय कार्यं न हि तद् विचार्यम् ।
आदौ विचारादिह दोषमुक्ति-
रन्ते विचारात् कथमस्य हानम् ॥

मतिमञ्जरी

मान्याः पारिषदाः ! क्रमेण व्यतिक्रान्तो द्वात्रिंशसंवत्सरः संस्कृत-परिषत्पत्रिकायाः प्रवर्त्तते चायमद्य त्रयस्त्रिंशः, संवत्सरस्तस्याः। व्यति-क्रान्ते च तस्मिन् अनतिक्रमणीयदैवप्रभावेण कृतमात्मनः पदमगणित-शुभाशुभसन्निपातेन। यतस्तदा तदा समनुभूतमस्माभिः सुखदुःख-साङ्कर्यम्। तदिदं न शक्यमपोहितुं प्रयत्नशतैरपि मानवजातिमभि-जग्मुषा। तथापि कर्मणि प्रवर्तितव्यम्। सुखसम्बन्धपरिकल्पनया च दुःखाभिसम्बन्धपरिकल्पना विजेतव्या। कथमन्यथा सम्भविता निराबाधा कृत्यवर्त्मनि प्रवृत्तिरस्माकम्। भवतु यथा तथा वा। अपरि-हार्यत्वेऽपि मानवप्रकृत्या सुखदुःखसाङ्कर्यस्य प्राचुर्यमर्जयितुं सुखसन्तान-स्यैव सामर्थ्यमर्पयतु नो भगवान् सर्वभूताधिनाथः, येन भावी संवत्सरो नास्मानत्यर्थमवसादयेत। तदद्य वर्षारम्भे नमो नमस्तस्मै भगवते सर्वभूताधिपतये। नमो नीरूपाय लोकहितार्थमाहितप्रतीकाय। नमो वेदवेद्याय भक्तिरसाभिगृहीताय। नमः सर्वशक्तिमते शाश्वताय पुरुषो-त्तमाय। यतो भवस्थितिप्रलयाः सर्वस्यास्य विश्वप्रपञ्चस्य। स एव स्मृतः स्तुतः सम्प्रार्थितश्च विदधातु नो भाविनि वर्षे सर्वथा हितानुबन्धम्। किमतः परमर्थितेन। श्रीमन्तः परिषद्बान्धवाः ! पुराणे वस्तुनि विरागो नवनवे चानुराग इति हि स्वभावः सामान्यतो जीवनिकायस्य। तदिदमभिसन्धाय परिषत्पत्रिकाया वस्तुस्वरूपे प्राचीनं किञ्चिदपहाय नवीनं किञ्चिदस्मिन् वर्षे समुपादेयमस्माभिः। तद् यथा,—विगते वर्षे श्रौतसूक्तिः लौकिकसूक्तिः मासवार्त्तिकमित्येतानि वस्तूनि प्रतिमासं पत्रिकास्वरूपनिर्वर्त्तनाय नियमेन समुपात्तानि, वर्षेऽस्मिन्नेतानि परिहृत्य तत्स्थाने नवसूक्तिनाम्ना नवीनं सुभाषितं मासप्रकृतिसंज्ञया च मासगता विशेषा उपादीयेरन्। अन्या पद्धतिरस्या अनन्यथैवानुवर्त्तेत।

परिषद्बान्धवाः ! प्रतिवर्षमेव संस्कृतपत्रिकेयं नवोनवस्तूपस्कृता भवतां चित्तमाराधयितुमीहते, किन्तु तैस्तैरुपायैरुपाहितैः श्रीमतामसन्तोषः सन्तोषो वेति नैव सा लेशतोऽप्यर्हति विज्ञातुम्। तदत्र स्वोपात्तेषु वस्तुषु भवतां चित्तवृत्तेर्विशेषमेषा विजिज्ञासते। भवतां सन्तोषस्य निर्वर्त्तनार्थमेवास्याः सर्वः समारम्भः, तद् यत्र स एष नास्ति, किं तेन समुपात्तेन। ततः किमत्र भवतां सन्तोषाय किञ्चासन्तोषायेति विज्ञानञ्चेदलमेषा भाविनि काले यथायथमुपादेयमुपादातुं हेयञ्च परिहातुम्। मौनञ्चेदत्र भवताम्, अगतिका तावदेषा वराको किं वा विदध्यात् ? भिन्नरुचिर्हि लोकः। यदेव वस्तु प्रियमस्याः, न हि तदेवाविशेषेण सर्वेषाम्। तदस्या अभिमतेषु वस्तुषु कतमत कस्य प्रियमप्रियं वा कतमदिति विज्ञापिते शक्यस्तावद् भवतामप्रियोपजननप्रतीकारः। ततस्तत्र श्रीमद्भिरनुकम्पां क्रियमाणामिच्छामः। दुर्दैवोपनतदुरन्तदशासम्पातेन प्रतिदिनमेषा क्षीणक्षीणा विषादमुपजनयति स्वबान्धवानाम्। क्रमेण त्रयस्त्रिंशे वर्षे वयसि पदमर्पयन्त्यपि तथा कृशदुर्बला सचेतसामन्तःकरणे मृत्युसंशयमुपनमयति। तस्मादत्र सुधियाञ्च वित्तवताञ्च काव्यकुशलानाञ्च न्यायवताञ्च प्राच्यसंस्कृतिरक्षणव्रतानाञ्च गीर्वाणवाणीप्रियाणाञ्च सहृदयानां महताञ्च यदि नैव निरभिसन्धानमनुकम्पा, तदा संशयितेन प्राणात्ययेनैव वा न चिरेणैषा विपद्येत। स्वाधीनतामुपगते प्राच्यसंस्कृतिगौरविते भारते वर्षे तदिदमुपजायमानं नैव सुमहते प्रकर्षाय भारतीयानां सम्भविना। सर्वः खलु देशः प्रयत्नशतैरभिरक्षति स्वदेशीयप्राच्यसंस्कृतिम्, सुरक्षितया च तया नितरां मन्यते गौरविनमात्मानम्, प्रतिपन्नते च तया देशान्तरमपि तं तथैव। तत्र यदि भारतमिदमन्यथा मन्येत, कुर्वीत वा तदन्यथाकारं, तदा महानपवादस्तस्य देशसमवाये। त्रपया तदा युक्तमात्मस्वरूपनिगूहनमेवैतस्य। तदन्ते तावदेष प्रार्थनासारः,— परमेश्वरः सर्वशक्तिमानत्र सर्वदा सानुकम्पः करोतु विघ्नसङ्घातव्यपोहनमस्याः। सुधियः सहृदया वितरन्तु समुत्कर्षार्थमस्या विविधसदर्थोप-

देशान। वित्तवन्तः स्वीयवित्तव्ययेन प्राच्यसंस्कृतिप्रधानालम्बनभूताया अस्याः संवर्द्धनात् कुर्वन्तु स्ववित्तसाफल्यम्। काव्यकुशला ललित-काव्योपनिबन्धनेन पत्रिकामिमां नितरामुपचर्य सहैव समासादयन्तु सुदुर्ल-भामभितः कविकीर्त्तिम्। न्यायवन्तः सुविचार्य पत्रिकामिमां वेदयन्तु नः पत्रिकागतवस्तूनां न्याय्यान्याय्यप्रविभागम्। भारतीयप्राच्यसंस्कृति-संरक्षणप्रवणाः परिरक्षन्तु सर्वथा समुपकृत्य पत्रीमिमामेतदालम्बनां संस्कृतिं प्राच्यभारतीयाम्। गीर्वाणवाणीप्रियाः समुत्कर्षं नयन्तु स्वेन सर्वेण प्रयत्नेन स्वरूपतश्चार्थतश्च पत्रिकाया अस्या उपजीव्यभूताममर वाणीम्। येन येन कृत्यानुबन्धेन समुत्साहिता समुपकृता सगौरवा सशक्तिका साभ्युदया सफलोपक्रमा चेयं सर्वत्र पृथिव्यामप्रतिहतप्रभावा भाविन्यपि वर्षे जगतो भव्याय परिकल्पेत। ॐ तत् सत्। ॐ स्वस्ति!

मासप्रकृतिः

यस्य मासस्य पूर्णिमान्ते यस्य नक्षत्रस्य योगः, स मासः तन्नक्षत्र-नाम्नाभिधीयते। स चायं चान्द्रो मासः। सूर्यसिद्धान्ते 'चतुर्भि-र्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रर्क्षसावनै'रित्युक्तप्रमाणात् सौरचान्द्रनाक्षत्रसावन-भेदेन मासश्चतुर्धा भिद्यते। सूर्यस्य एकस्मिन् राशौ स्थितिकाल-मधिकृत्य सौरो मासः सम्पद्यते। तदुक्तम्—'एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः'। तयोश्चान्द्रसौरमासयोरेव व्यवहारे धर्मकृत्यविशेषेषु च भूयान् प्रयोगः समुपलभ्यते। सौरमासस्य नक्षत्रमधिकृत्य विशेषाभावे-ऽपि चान्द्रमासस्य भूयसा प्रचरद्रूपत्वात् तन्नाम्नैव सौरमासनामापि व्यवहृतं व्यवह्रियते चाद्यापि। 'मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सर' इति सूर्य-

सिद्धान्तनिरुक्त्यनुसारेण यत्र वैशाखे मासि मेषराशिस्थः सूर्य्यस्तमारभ्यैव वर्षगणना, व्यवहारोऽपि तथैव।

अस्मिन् वैशाखे मासि पूर्णिमान्ते विशाखानक्षत्रस्य योगादयं वैशाखो मासः। एवमुत्तरत्रापि। सूर्य्यस्य मेषराशौ स्थितिकाल एव तद्योगस्य सम्भवद्रूपत्वात् सौरवैशाखस्यापि वैशाख इति संज्ञा। न केवलं भूयसा प्रचारेण। कर्मभेदेन संकल्पवाक्येषु क्वचित् चान्द्रमासस्य क्वचिच्च सौरमासस्य शास्त्रे समुल्लेखो विहितः। अत एव वैशाखे मासि प्रवृत्तानां विवाहादिसंस्काराणां माससमुल्लेखावसरे 'वैशाखे मासि मेषराशिस्थे भास्करे' इत्येवं राशिसमुल्लेखेन सौरमाससूचना क्रियते, सौरमासस्य राशिमधिकृत्यैव विशेषात्। यत्र कृत्ये चान्द्रमासोल्लेखस्तत्र तु सङ्कल्पवाक्यादौ केवलं 'वैशाखे मासि' इत्येवं व्यवहार्य्यं, न तु तत्र राशिसमुल्लेखः।

अस्य मासस्य प्रथमदिवसे नववर्षारम्भः। तत्र महानुत्सवः सम्पद्यते भारतीयानां, विशेषतस्तु वणिजाम्। अक्षयतृतीयाव्रतादीनि सन्त्यत्र मासे बहूनि धर्म्मकृत्यानि। अक्षयतृतीयायां पुण्यतिथौ बभूव सत्ययुगस्याविर्भावः। यस्य अष्टाविंशतिसहस्रोत्तरसप्तदशलक्षवर्षकालं स्थितिः। तत्र मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहाश्चत्वारोऽवताराः प्रसिद्धाः। वलिप्रभृतयः षट् सम्राजः। तत्र चतुष्पादं पुण्यं, पापस्य लेशोऽपि नास्ति।

वैशाखे मासि गृहीतजन्मा पुरुषो विनयी देवद्विजभक्तः सुधार्म्मिकः सज्जनपोषकश्च भवति।

अत्र मासि गृहारम्भे दक्षिणद्वारं गृहं कर्त्तव्यम्। अत्र मिथुनकर्कटवृश्चिककुम्भराशिषु जातानां तथा त्रयोदशदिनात् परं मिथुनकर्कटसिंहवृश्चिकधनुःकुम्भमीनराशिषु जातानां रविशुद्धिरस्ति, मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिषु समुत्पन्नानाञ्च गुरुशुद्धिः। कर्मविशेषेषु शुभानुबन्धाय तदनुवृत्तिरपेक्षणीया।

शारदधान्यादिशस्यविशेषवीजानामयं मासो वपनकालः।

छन्दोगक्रियासारः

(पूर्वानुवृत्तः)

अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्मन् एतत्ते उदकं स्वधा इत्यनेन दद्यात् । एवं मातामहपक्षेऽपि । ब्राह्मणा अपि ॐ अमृतस्योपस्तरणमसि स्वाहा इत्यनेनापोशानं कुर्युः । ततः सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं ॐमधुवाता ऋृतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ॐमधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ॐ मधु ॐमधु ॐमधु इति च जपेत् । ३९ । ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु श्राव्यं पठेत् । ४० । यथा व्याहृतिपूर्वां गायत्रीं,—

ॐ यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि ।
विश्वेदग्निः प्रतिरक्षांसि सेधति ॥
ॐ सनादग्ने मृणसि यातुधानान् नत्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनुदह सहमूरान् क्रव्यादो मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥
ॐ अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत ।
अस्तोषत स्वभानवा विप्रा नविष्ठया मतो योजा न्विन्द्र तेहरी ॥

---

३९ । मधुवाता इति तृचं जपित्वा मधु च त्रिर्जप्त्वाऽश्नत्सु जपेत् । २५ । श्राद्धसूत्रम् । सोऽयं मधुमन्त्रजपो गायत्रीजपानन्तरं कर्त्तव्यः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः ॥ इति

अत्र मधुमन्त्रवर्ज्जनमाभ्युदयिके विशेषः ।

४० । व्याहृतिपूर्व्वाँ गायत्रीं तस्याश्चैव गायत्रं पित्र्याश्च संहितां माधु-

ॐ अभित्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा माङ्गूषाणा मवावशन्त वाणीः ।
वना वसानो वरुणो न सिन्धू न्वि रत्नधा दयते वार्य्याणि ॥
ॐ अक्रा॰त्समुद्रः प्रथमे विधर्म्मन् जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधिसानो अव्ये बहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥
ॐ कनिक्रन्ति हरिवासज्यमानः सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।
नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजंगा अतो मतीर्जनयत स्वधाभिः ॥ इतिपृतृसंहिता
ॐ इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।　　पिबत्वऽस्य गिर्वणः ॥
ॐ त्वामिद्धा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्रिन्भूर्णयः ।
स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुध्युपस्वरसमागहि ॥
ॐ स पूर्व्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे ।
यस्य द्वारा मनुष्पिता देवेषु धिय आनजे ॥
ॐ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजसा अजायत ।
इन्द्रो विश्वस्य कर्म्मणो धर्त्ता वज्रीपुरुष्टुतः ॥
ॐ उपप्रेक्षे मधुमति क्षियन्तः पुष्यन्तो रयिं धीमहे ॥
ॐ पवस्व सोम मधुमा॰ऋता वा पो वसानो अधिसानो अव्ये ।
अव द्रोणानि घृतवांति सीदमदिंतयो मत्सर इन्द्र पानः ॥
ॐ सुरूप कृत्नु मूतये सुदुघामिव गोदुहे ।
जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ इति साधुन्छन्दसी संहिता ।
ततो दैवे प्रागग्रान दर्भानास्तीर्य यवयुक्तमन्नं गृहीत्वा

च्छन्दसीश्च । २६ । इति श्राद्धसूत्रम् । एतदनन्तरमिच्छया पुराणाद्युक्तं जपेत् ।
"स्वर्गे लोके महीयते दत्तञ्चास्याक्षयं भवति" । २७ । श्राद्धसूत्रम् । प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेनायं जपः कर्त्तव्यः । यस्मात् प्राधान्येन पितृदत्तस्याक्षयत्वफलकोऽयं जपः पित्र्यमेव कर्म्म । प्रकरणाच्च । "अतऊर्द्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ।" इति गृह्यकारवचनाच्च ।

ॐ असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः ।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम् ॥

इति मन्त्रेण उच्छिष्टसमीपे प्रागग्रदर्भोपरि विकिरं दद्यात। ४१। ततः प्रकृतं तिलयुक्तं किञ्चिदन्नमादाय ॐ ये अग्निदग्धा जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां 'तिम् ॥ इत्युच्चार्य भूमौ उच्छिष्टसमीपे विकिरं दद्यात। ४२। ततो हस्तौ प्रक्षाल्य प्रत्यापोशानार्थं प्रत्येकं ब्राह्मणहस्तेषु जलं दद्यात। यथा—दैवे ॐ विश्वेदेवा एतत्ते उदकं स्वाहा" इति। पित्र्ये च ॐ अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन्नित्यादिप्रपितामहान्तं नामोच्चार्य्य एतत्ते उदकं स्वधा" इति। एवं मातामहपक्षेऽपि। ॐ अमुकगोत्र मातामहामुकदेवशर्मन्नित्यादि वृद्धप्रमातामहान्तं नामोच्चार्य्य एतत्ते उदकं स्वधा' इत्यनेन दद्यात। ब्राह्मणाश्च ॐ अमृतस्यापिधानमसि स्वाहा'

१? दैवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत इति सूत्रणाद् दैवेऽपि विकिरदानं कर्त्तव्यम्। तत्रायं गोभिलपरिशिष्टोक्तो मन्त्रः। गोभिलस्यैतदिति हेमाद्रिप्रभृतयः।

२। तृप्तिं ज्ञात्वा अन्नं विकीर्य्य ये अग्निदग्धा जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति। २८। इति श्राद्धसूत्रम्। अत्र 'अग्निदग्धाश्च ये जीवा' इति केचित् पठन्ति। येषां न माता इत्यादि पुराणायुक्तञ्च केचित् समुच्चिन्वन्ति।

कुशमयब्राह्मणपक्षेऽपि सर्वं प्रकृतं कल्पमनुजानात्याचार्यः। अतोऽदृष्टार्थस्तृप्तिप्रश्नः कर्त्तव्यः। ब्राह्मणपक्षेऽपि यथा अदृष्टार्थत्वात् तृप्तिं ज्ञात्वापि तृप्तिप्रश्नः क्रियते। मन्त्रलिङ्गाद भूमावेव विकिरदानं न कुशोपरि इति प्रतीयते। पित्र्ये कर्मणि सर्वत्रैव तिलानामभ्यर्हितत्वादत्रापि तिला मिश्रयितव्याः। तथाचाभ्युदयिके छन्दोगपरिशिष्टम्।—

"यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद् यववत्तथा।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः॥ इति

इत्यनेन तदुदकं पिबेयुः। अथ मधुवाता इति त्र्यृचं मधुशब्दत्रयञ्च जप्त्वा ॐ तृप्ताः स्थ इति ब्राह्मणान् पृच्छेत। ४३। ॐतृप्ताः स्म इति सर्वैर्ब्राह्मणैरुक्ते ॐ अन्नशेषैः किं क्रियता मिति पृच्छेत्। ॐ इष्टैः सहोपभुज्यतामिति प्रत्युत्तरम्। ४४। ततः ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये' इति पृच्छेत। ॐ कुरुष्वेति प्रतिवचनम्।*

ततो ब्राह्मणसम्मुखे उच्छिष्टसमीपे वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तगृहीतेन पवित्रेण ॐ अपहता असुरा रक्षा ँसि वेदिषदः' इत्यनेन दक्षिणाग्रां रेखां कुर्यात्। ४५। तत्पूर्वस्यां दिशि मातामहपक्षेऽप्येवं रेखां कुर्यात। तत्र

मन्त्रलिङ्गविरोधाद् मातामहपक्षे तु पृथग् विकिरो न देयः। पितृद्वारेण पितृकुलस्येव मातृद्वारेण मातामहकुलस्यापि तत्कुलत्वाद्वा।

३। सकृत्सकृदपो दत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छति। २६। इति श्राद्धसूत्रम्।

अत्र पुनःशब्दात् पूर्ववत् त्यृचस्यैव लाभः। अत्र गायत्रीजपोऽस्माकं नास्तीति ज्ञापयितुं 'पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जप्त्वा' इत्याह। अदृष्टार्थत्वात् तृप्तिप्रश्नः कुशमय ब्राह्मणपक्षेऽपि कर्त्तव्य इति प्रागुक्तम्;

४। "तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्य"। ३०। इति श्राद्धसूत्रम्। तथाच छन्दोगापरसूत्रम्,—"शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषैः किं क्रियतामिष्टैः सहोपभुज्यता"मिति। प्राधान्यात् पितरो ह्यत्रेष्टाः। अतः शेषान्नेन पिण्डनानविधिः।

* पिण्डदानानुज्ञा अर्थायत्तेति तत्रभवता सूत्रकारेण न सूत्रिता।

५। "सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जूलीं गृहीत्वा दक्षिणाग्रां रेखामुल्लिखेदपहता असुरा।" इति

अत्र प्रथमं सव्येन पाणिना ग्रहणं ततः सव्याद्दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा इत्यर्थः। तथाच कात्यायनः,—"सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासकृदीरितं। परिग्रहण-

तत्र दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्य पितृनावाहयेत्। यथा तिलानादाय ॐ एत पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिर्दत्तास्मभ्य' द्रविणेऽभद्र ७ रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छत। ४६। तिलांश्च त्यजेत्। एवं मातामहपक्षेऽपि आवाहयेत्। ततो वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन् असाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु या७श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेन पितृतीर्थेन प्रथमास्तृतकुशमूले निक्षिपेत्। ४७। एवं जलस्पर्शपूर्वकं ॐ अमुकगोत्र पितामह इत्यादिक्रमेण ॐ अमुकगोत्र प्रपितामह इत्यादिक्रमेण च आस्तृत कुशमध्याग्रयोरवनेजयेत्। ४८। एवं मातामहपक्षे * सतिलजलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र मातामहामुकदेवशर्मन्नसाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु या ७श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इत्येनेनास्तृतद्वितीयकुशमूले निक्षिपेत्। एवं जलं स्पृष्ट्वा ॐ अमुकगोत्र प्रमातामह इत्यादि क्रमेण ॐ अमुकगोत्र वृद्धप्रमातामह इत्यादिक्रमेण च कुशमध्याग्रयोः अवनेजयेत्। ततः सर्वोप-

---

मातन्तत् सव्यस्यादिशति व्रतम्। पिञ्जूल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात्। अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम्।" इति।

६। "अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति'।४। इति गृह्यसूत्रम्। (अन्वष्टकायां।

७। "सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवमनविपूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाववनेनिक्ष्व ये चात्रत्वामनु या ७श्चत्वमनु तस्यैते स्वधेति।" ६। गृह्यसूत्रं। (अन्वष्टकायां) "अप उपस्पृश्यैवमेतरयोः"। ७। इति गृह्यसूत्रम्।। (अन्वष्टकायां)

* "मातामहानाञ्चैवम्" इति श्राद्धसूत्रं प्राक् प्रदर्शितम्।

८। सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात्।" इति। ३१। श्राद्धसूत्रम्।

करणात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य शेषान्नेन मिश्रयित्वा विल्वप्रमाणान् षट्पिण्डान् निर्म्माय सतिलमोटकमेकं दर्व्वीं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र

१। अस्मिन् सूत्रे दर्भेषु इति वैकृतविशेषोपदेशश्चोदकप्राप्तां प्राकृतींकर्षूं निवर्त्तयति। आधाराः खलु इमे दर्भाः प्राकृतं आधारान्तरमेव निवर्त्तयन्ति, न तु करणभूतामतिदेशागतां दर्व्वीम्। तथा च गृह्यसूत्रम्.—सव्येनैव पाणिना दर्व्वीं गृहीत्वा सन्नीतात्तृतीयमात्रमवदायावमनविपूर्वस्यां कर्षूं दर्भेषु निदध्यात् पितुर्नामगृहीत्वाऽसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते

(क्रमशः)

— —

जयदेवकविः

विशदपदमालिका विमलरतिसाधिका यस्य भुवि भावसुगभीरा
नवकवनचारुता गीतिगतिलालिता मुदितनवरसरसिकधीरा।
भक्तिरसधारया परिहृतविकारया वासितं यस्य मृदु चित्तं
जयति जयदेवकविरखिलकविकमलरविरिह जगति स कविजनवित्तम्।
ललितयमुनातटे तरुणतरुसङ्कटे नन्दसुतवेणुरवकान्ते
कुसुमकुलमञ्जुले विहगकलसङ्कुले नवजलदनीलगगनान्ते।
मदकलितराधिकासहितनवगोपिकाकौतुकोल्लसितमतिधारी
जयति जयदेवकविरखिलकविकमलरविरुद्गतो विकृतिशतहारी॥
नभसि घनकोमले सरसि विकचोत्पले भ्रमरभरमुखरितनिकुञ्जे
विमलयमुनाजले वीचिशतचञ्चले कानने मत्तशिखिपुञ्जे।
नीपधरणीधरे नवकुसुमसुन्दरे चेतनारसगतिविचारी
जयति जयदेवकविरखिलकविकमलरविरुद्गतो विकृतिशतहारी॥
जहदखिलसंसृतिं विषमविकृताकृतिं मानसं यस्य रसयुक्तं
कृष्णरससागरे परमरतिमन्दिरे मग्नमवसादलवमुक्तम्।

दयितपद्मावती युवतिरपि विन्दती कृष्णरसमन्वकृत गाढ़ं
जयति जयदेवकविरखिलकविकमलरविरुद्गतो भरतभुवि बाढ़म् ॥
प्रणतिशतमग्रतः प्रणतिरपि पृष्ठतः पार्श्वतः प्रणतिरपि नित्यं
सुमधुरपदोच्चयं गीतिमयवाङ्मयं प्रणतिरभि ललितरसनृत्यम् ॥
भक्तिरससुन्दरे तस्य विमलान्तरे प्रोद्गतां शक्तिमभिवन्दे
रसलसदलङ्कृतौ रचितनवसंस्कृतौ च्छन्दसि प्रतिपदममन्दे ॥

वृत्तवर्त्तिका

एप्रिलमासस्य सप्तदशदिवसादारभ्य रविवारमन्तरेण निर्दिष्टदिवसेषु वङ्गीयसंस्कृतशिक्षापरिषदः प्रथमपरीक्षा मध्यमपरीक्षा उपाधिपरीक्षा च सुष्ठु सम्पन्नाः। पूर्वपूर्ववर्षेषु परीक्षायाः पूर्वमेव प्रश्नपत्रविशेषाणां कतिपयदुर्वृत्तानुसृतदुर्नीतिमूलकप्रचारेण यथा विपर्ययः समुपलब्धः, वर्षेऽस्मिन न तथेति परीक्षाप्रबन्धकारिणां कृत्यनिपुणानां कर्मसचिवादीनां भूयःप्रशस्तिमुद्घोषयामः।

एवमेव प्रतिवर्षमवधानेन चातुर्येण परिश्रमेण च परीक्षायाः प्रबन्धः कर्मसचिवादिभिः समनुसृतश्चेत् परीक्षाया विशेषतो गौरवं तथा शुद्धिः संरक्ष्येयाताम्।

इदमस्माकमत्र महदानन्दस्थानं यत् मुद्रायन्त्रालयं प्रति महतावधानेन कर्मसचिवादीनामियं परीक्षाया निर्विघ्नता समजनीति मुक्ताः प्रश्नकर्त्तारश्च प्रश्नपत्रपरीक्षकाश्च प्रश्नपत्रव्यवस्थाधिकृताश्च निरपराधाश्चान्ये प्रश्नपत्रसंसृष्टास्तद्दोषस्पर्शादिति।

एवमेवोत्तरोत्तरं परीक्षायाः प्रबन्धे कर्मसचिवादीनां परिषत्परिवृढानां महते फलाय सादरमवधानमनुवर्तमानं कामयामहे, यतः सुरक्षितं स्यात् परिषदः परीक्षाया गौरवमिति।

१८७१ शकाब्दीयसंस्कृत-साहित्य-परिषत्पत्रिकास्थ-

विषयानुक्रमणी

(वर्णक्रमानुसारिणी)

Printed by Bishnupada Bhattacharya M. A, Kabyatirtha. at Calcutta Oriental Press, Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta and Published by the same from Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 2. | १८७२-शकीये ज्यैष्ठे ३३श-वर्षस्य २य-संख्या | June 1950.

गङ्गामङ्गलम्

हरिचरणचारिणी शिशिरगिरिदारिणी कलुषभरवारणतरङ्गा
नियतकलनादिनी विमलजलशालिनी तारिणी जयति भुवि गङ्गा ।
नित्यमिह तापसा धर्मचितमानसाः स्नानविधिलब्धनवदेहाः
कृतबहुलदुष्कृता अपि कलुषवर्जिता दधति मुदमाप्तसुरगेहाः ॥

पूततमसैकते धवलसिकतावृते योगिनो जपनियममग्नाः
स्वनयननिमीलना-गतविषयदर्शना ध्येयसुरसंस्मरणलग्नाः ।
बन्धविनिवृत्तये हसितजलसञ्चये प्रतिदिवसमत्र समवेताः
क्लेशशतमञ्जसा पुण्यचितचेतसा वृण्वते सम्मदमुपेताः ॥

वणिगुचितकर्मणा तरणिशतशोभना सुमपङ्क्तिमत्र भुवि धत्ते
मकरवरवाहना जनपदहितैषणाव्याकुला सुकृतमपि दत्ते ।
ऐहिकशुभाशया परमपदवाञ्छया यामिमां श्रयति जनमाला
जयति भयहारिका जह्नुमुनिदारिका सा चिरं विजितकलिकाला ॥

त्रिभुवनमिदं यया धन्यमनुवृत्तया लोकयुगकुशलशतसृष्ट्या
रोगगणनाशिनी पुष्टिपरिवेशिनी दशहरा शास्त्रविधिदृष्ट्या ।
तीरतरुमञ्जुला जलधिमभि चञ्चला सेयमतिमङ्गलतरङ्गा
गिरिशशिरसा चिता सुरमनुजपूजिता पावनी जयति भुवि गङ्गा ॥

मतिमञ्जरी

विपुलेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रदेशभेदेन संस्कृतशिक्षाया विभिन्नाः पद्धतयः प्रचरन्ति। यत्र पृथक् पृथग् व्यवस्थिताः परीक्षाश्रेणीभेदाः विभिन्नास्तारतम्यभाजः पाठ्यग्रन्था विभिन्नाश्च देशभेदेन विद्यापारङ्गतानां प्रशस्तिसूचका उपाधयः। एतेन प्रदेशभेदाद् यथा प्रादेशिकानां विदुषां विद्यागतं तारतम्यं तथा पारस्परिकोत्कर्षापकर्षभावनापि दृढमात्मनः पदं दधाति। तेन च विभिन्नप्रदेशगतानां विदुषां मिथः समुपजायते रहश्च प्रकाशश्च विरोधभूमा। तदिदमतिमात्रमनभीष्टं स्वाधोनतायामुपनतायामैक्यमभिलषतः सर्वस्यास्य भारतवर्षस्य। एतदनुसन्धाय भारतनियामकश्रेष्ठाः शिष्टसंहत्या सर्वस्य भारतवर्षस्य संस्कृतशिक्षायाः सर्वथैकरूप्यमुपपिपादयिषन्तः सम्प्रति वाराणस्यामेकं शिष्टसम्मेलनमाकारितवन्तः। तत्र तत्सम्बन्धी सामान्यविचारः प्रक्रान्तः। विद्याधिष्ठात्री देवता सर्वतः शुभमयं फलमस्य विधेयात्। परमिदमत्र सुमहद् विस्मयस्थानं यदेतावत्कालमस्मिन् विषये न दृष्टिलेशोऽपि निपतितः शिक्षाधिकृतानाम्। बहोः कालात् पूर्वमेव भारते वर्षे प्रवृत्ता जातीयहितचिन्ता, यस्याः प्रभावात् कालेनाद्य स्वाधीनता तत्र पदमकरोत्। किन्तु कदापि नैतया दिशा प्रवृत्ता हितभावना तत्तद्देशीयशिक्षाधिकृतानां चित्तेषु। संस्कृतविद्या नाम प्रधानमधिष्ठानं भारतीयप्राच्यसंस्कृतीनाम्। सेय-

मैकरूप्येण भारते वर्षे सर्वत्र सुप्रबन्धेन प्रचरन्ती महान्तमभ्युदयं जातीय-मैक्यञ्च सौष्ठवेन सम्पादयेदित्यत्र नास्ति सन्देहस्य लेशोऽपि। तदस्य शुभामायतिमुद्वीक्षमाणा वयं सिद्धान्तसरणिं प्रति समुत्सुकां दृष्टिं स्थापयामः।

मासप्रकृतिः

अस्मिन् मासि पूर्णिमान्ते ज्येष्ठानक्षत्रसम्बन्धादयं चान्द्रो ज्यैष्ठो मास इत्याख्यायते। वृषराशिस्थ एव सूर्ये तत्सम्भवात् सूर्यस्य वृषराशिस्थिति-कालोऽपि सौरज्यैष्ठ इत्यभिधीयते। मासोऽयं निदाघर्त्तुसम्बन्धी। अत्र सम्भवत्सु विवाहादिकृत्येषु सङ्कल्पवाक्ये 'ज्यैष्ठे मासि वृषराशिस्थे भास्करे' इत्येवमुदाहर्त्तव्यम्।

अस्मिन् मासि सावित्रीव्रतादीनि बहूनि पुण्यकर्माणि सम्भवन्ति। दश-हरासमर्च्चनादिकमस्य मासस्य भूयान् विशेषः।

अस्मिन् मासे लब्धजन्मा जनः प्रवासी तीक्ष्णस्वभावः क्षमावान् दीर्घसूत्रः विचित्रधीः पण्डितश्च सम्पद्यते। अत्र प्रथमगर्भजातस्यापत्यस्य परिणयसंस्कारः प्रतिषिद्धः कारणविशेषेण तत्र तस्यावश्यमनुष्ठेयत्वे दश दिनानि वर्जयित्वैव तदनुष्ठानमुचितम्।

अत्र कर्कटसिंहधनुर्मीनराशिजातानां रविशुद्धिः, त्रयोदशदिनात् परन्तु मेषकर्कटसिंहधनुर्मकरमीनराशिषु समुत्पन्नानाम्।

अत्र मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशीनामस्ति गुरुशुद्धिः। अस्य मासस्य सत्यपि निदाघान्तर्गतत्वे वर्षर्त्तुलक्षणभूता वृष्टिरत्रैव प्रवर्त्तते, तेन भूमावुप्तानां बीजानामङ्कुरजननादौ महानुपकारो भवति। अत्रामृतफलानि पनसफलानि च विशेषतः परिणतानि समग्रं जगदाप्याययन्ति शारीरिकीं बल

परिपुष्टिञ्च सुसम्पादयन्ति जीवानाम्। अत्रैव भूयान् प्रसारः सम्पद्यते जम्बूफलादीनाम्। स एष वसुन्धराया विशिष्टः फलसमृद्धिकालः।

अत्र निदाघतप्तानां शरीरे जलममृतायते, शान्तः समीरः सुतरां प्रीतिमातनोति, चन्दनादिशीतलेपः शान्तिं जनयति, तापो विषायते, कौक्षवैश्वानरह्रासादुदरामयः प्रादुर्भवति। स्वेदप्रस्रवणेन शरीरमवसीदति। गुरुव्यायामो नैव हिताय सङ्कल्पते। तदत्र व्यायामादौ भोजनादौ च सुतरां जनैरवहितैर्भाव्यम्।

अस्मिन् मासि निदाघातिशयेन पाठादीनामसौकर्यसमुत्पादाद् बहुत्र विद्यालयानामवकाशो विहितः। पुनः प्रशान्ते वर्षाविर्भावेन निदाघदोषे प्रवर्तते कृत्यं तत्तद्विद्यालयानाम्। एषा हि समासतो ज्यैष्ठमासप्रकृतिः।

नवसूक्तिमाला

बुद्धिर्ममैव निपुणा न यथा परेषां
शक्तिर्ममैव फलदानविधानदक्षा।
लोके विमूढजनयोग्यविचारणैषा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥

अयोग्यतामात्मगतां विशालां
मोहाददृष्ट्वा न वृथाभिमानम्।
स्वयोग्यतालेशवशाद् दधीथाः
ज्ञेयं विधेयञ्च विभात्यनेकम्॥

स्वल्पं विदित्वैव कृतार्थमानी
दृप्तो न जात्वभ्युदयं वृणीते ।
अज्ञाततत्त्वानि बहूनि लोके
विज्ञातुमाधेहि धिया प्रयत्नम् ॥

विदुषो वृत्तम्

(अविनाशचन्द्रगुह-चतुर्धुरीणस्य)

[निबन्धकः—श्रीवनमालिचक्रवर्त्ती वेदान्ततीर्थः] *

संस्कृत-वाङ्मयस्य रहस्यग्राही कलिकाता-हाइकोर्ट-नामकोच्चधर्माधिकरणस्य ख्यातनामा व्यवहारजीवी अविनाशचन्द्रगुहचतुर्धुरीणः १३५४ वङ्गाब्दस्य फाल्गुने मासि अष्टादशदिवसे कुजवासरे (१६४८ खीष्टाब्दीय-मार्च्चमासस्य द्वितीयदिवसे) स्वकीयकार्यक्षेत्रे कलिकातामहानगर्यां पञ्चत्वमवाप । एतस्य पुरुष-पुंगवस्य जीवन-कथा विद्यार्थिनां गृहस्थानां च भूयसे कल्याणाय भविष्यतीति यथामति लिख्यते ।

वाकरगञ्जापर-नामधेये वरिशाल-मण्डले रामचन्द्रपुरग्रामे रत्नसु-गुह-

* *Vedāntatīrtha.* F. A. 1894; B. A. 1196 (Hons. in Philosophy & in Sanskṛit); M. A. 1897 (Philosophy); M. A. 1902 (Sanskṛit). 1897—1917, Professor, Rāj Chardra College, Barisal, Baṅgabāsī College, Calcutta, Centra Hindu College. Benāres, Sanskṛit College, Calcutta & Cotton College, Gouhāṭī; Some time Principal, Sree Pratāp College, Kāshmere, from 1917; Professor, Murārīchānd College, Sylhet; Secretary, Sanskrit College, Sylhet, from 1922; paper-setters & examiners in Sanskṛit, University of Calcutta; *village Suktāgar, district Barisal.*

वंशे १२८१ वङ्गाब्दे चैत्रमासस्य नवमदिवसे सोमाहे (१८७५ खीष्टाब्दस्य मार्च्चमासस्य द्वाविंशदिवसे) अविनाशचन्द्रः समजनि। उक्तं हि जन्मपत्रिकायाम्—एतच्छकीयसौरचैत्रस्य नवमदिवसे सोमवारेऽसितपक्षीयप्रतिपदि तिथौ नक्तं पञ्चविंशतिपलाधिक-कार्म्मिकचतुर्विंशतितम दण्डात् परं तत्कालोदितशुभमकरलग्ने शनेः क्षेत्रे रवोर्होरायां बुधस्य द्रेक्काननवांशयोः गुरोर्द्वादशांशे कवेस्त्रिंशांशे गुरोर्यामार्द्धे रवेर्दण्डे हस्तानक्षत्राश्रितकन्याराशौ चन्द्रे शूद्रवर्णे बुधस्य दशायां श्रीयुक्तबाबुस्वरूपचन्द्रगुहस्य शुभ आत्मजः श्रीमत्पुरन्दरगुहराश्याश्रितनामा जातवांश्चिरं जीवतु नवग्रहप्रसादाद्द्विजाशिषश्चेति देवगणोऽयम्। अविनाशचन्द्रस्य जनकः स्वरूपचन्द्रस्तदानीं वरिशाल-नगरे प्रतिभावान् व्यवहाराजीव आसीत्, यस्य खलु आरवीय-पारसीक*-भाषयोः उर्द्दु-वङ्ग-भाषयोश्च प्रभूतं ज्ञानं तदानीन्तनानां विस्मय-पदं बभूव। तथाहि—

"दृप्तैर्विवादशतसंशमनैर्ज्वलद्भिर्वादैरजस्रमुरजध्वनिधीरनादैः।
यस्याधुनाप्यनुरणन्तितरामिवामी धर्माधिकारनिलया वरिशालपुर्याम् ॥१॥
तत्रैव हर्म्ये स्वमितेऽमितात्माऽवसद्विशाले व्यवहारराजः।
आदीपयन्द्वीपमिमं हिमांशोः स्वरूपचन्द्रः स गुहान्वयार्कः ॥२॥
स्वामी स्वकालार्चितसर्ववाचामधीश्वरोऽदभ्रभुवः समन्तात्।
वोढ़ापि धर्मार्थधुराः सहस्रं चतुर्धुरीणो धिषणैकनाथः ॥३॥

बालकोऽविनाशः स्व-ग्राम-पाठशालायां प्राथमिकीं शिक्षामधिगम्य ततः

---

* For references of the word cited in various works, See "Barisal Hitaishi", Vol. LVI; No. 51, 1949 (1355 B.S.) a supplement, *sub voce* "अविनाश-स्मृतितर्पणम्" foot-note of "पारसीक"। See also Paṇḍit Jawaharlal Nehru's *The Discovery of India*, First Edition, March 1946, Calcutta, p. 160.

१८८४ खीष्टाब्दे वरिशालस्थे राजकीये आंलो † शिक्षायतने (जिला स्कुले) सप्तमश्रेण्यां प्रविष्टः। ज़िला-स्कुले अध्ययनसमयेऽनेन सुष्ठु अशिक्षि वङ्गभाषा संस्कृतभाषा आंलो-भाषा च। संस्कृतभाषायां "चपेट-मालिनी" नाम काव्यं च तदैव व्यरचि सरस्वती-पूजनवेलायाम्। वरिशाल-ज़िलास्कुले तदानीं विश्वम्भरभट्टाचार्यविद्यारत्नः (?) काशीश्वर-गुप्तकाव्यतीर्थः ईशानचन्द्रभट्टाचार्यश्च संस्कृताध्यापकाः आसन। विद्यालये एतेभ्यः स्वगृहे च सुगृहीतनाम्नः कालीशचन्द्रविद्यारत्नात व्रजमोहनविद्यालय-शिक्षकात अविनाशचन्द्रेण संस्कृतभाषा-ज्ञानं लब्धम्। प्रधानशिक्षको हरिप्रसादवन्द्योपाध्यायः आंलो-भाषाशिक्षक आसीत, श्यामाचरणगुप्तश्च गणितशास्त्रशिक्षकः। अस्मिन्नेव समयेऽयं वरिशालस्थेभ्यो व्याप्‌टिष्ट्-मिशनखृष्टधर्मप्रचारकेभ्यः (Baptist Mission Church) लातिन-नाम्नीं प्राचीनभाषामशिक्षत। स्कुले पाठ-समय एव तस्य संस्कृतभाषा-ज्ञानम् एतादृशम् आसीत यत टेष्टपरीक्षायां (Test examination) संस्कृत-प्रबन्ध-रचने पूर्णसंख्या तस्मै प्रदत्ताऽभूत। प्रतापचन्द्रमुखोपाध्यायेन "काशी-पुर-निवासी"-सम्पादकेन प्रदत्तं संस्कृतभाषाज्ञानोतकर्षलभ्यं पुरस्कारं १८६१ खीष्टाब्दे प्रवेशिकां परीक्षां समुत्तीर्णः आंलो-भाषा-ज्ञानोतकर्ष-लभ्यं "टि, पि, डिसिल्भा" सुवर्णपदकं (T. P. Desilva Gold Medal) विंशति-राज-मुद्रा-परिमितां सर्वोच्चवृत्तिं (First grade scholarship of Rs. 20/, per month, standing tenth) च लब्ध्वा कलिकाता-प्रेसिडेन्सिकलेज-विद्यामन्दिरं प्रविष्टः।

तदानीं प्रेसिडेन्सि-कलेज-विद्यालये सुशिक्षकः हरिश्चन्द्रकविरत्नः महा-महोपाध्याय-पण्डितनीलमणिमुखोपाध्यायन्यायालंकारश्च संस्कृताध्यापकौ, रो-म्यान-पार्सिभ्याल (Rowe, Mann, Parcival, &c.) देवेन्द्र-नाथवसु-नीलकण्ठमजुमदारादयश्च आंलोभाषाशिक्षकाः, जगदीशवसुगिलि-

† See Indrathā Granthāvali, Calcutta, Vaṅgabāsi ed., 1332 B. S., p. 217.

ल्याण्डमहोदयौ च भूतविद्याशिक्षकौ, प्रफुल्लचन्द्ररायः पेडलारश्च रसायन-शास्त्रशिक्षकौ, लिटिल्-विपिनविहारिगुप्ताः गणिताध्यापकाः प्रथेरो-विनयेन्द्रनाथसेनौ च इतिहासाध्यापकौ वभूवुः।

प्रेसिडेन्सिकलेजविद्यालये प्रथमवर्षान्तपरीक्षायां प्रकटितेन तस्य आंलोभाषाज्ञानेन नितरां प्रीतः आंलोशिक्षकमूर्द्धन्यः पार्सिभ्याल-महोदयः तस्य उत्तराणि सर्वछात्राणां पुरतः स्वयमेव पठित्वा श्रावयामास इत्यपि श्रूयते। फार्ष्ट्-आर्ट्स् परीक्षां (First Examination in Arts now I. A. Examination—अधुना मध्यमपरीक्षेति नाम्नीं) १८९३ खीष्टाब्दे समुत्तीर्णः विंशतिमुद्रावृत्तिम् (Second grade scholarship of Rs. 20/ per month, standing Thirteenth) अलभत। १८९५ खीष्टाब्दे वि-ए परीक्षां समुत्तीर्णः सहितां संस्कृते अनार्स् नामकविशेष-परीक्षायां ("A" Course, Honours) सर्वोच्चस्थानमासाद्य (First in class I, unique place) "राधाकान्तदेव-मेमोरियाल" (Radhakanta Dev Memorial) सुवर्णपदकं प्राप। तदानीं अनार्स्-परीक्षायां वरद-राजकृता पाणिनीयलघुसिद्धान्तकौमुदी अवश्यं पठनीया आसीत्। एम् ए परीक्षायां च भट्टोजीकृतसिद्धान्तकौमुद्याः कारक-समासप्रकरणे वैदिकी प्रक्रिया च पाठ्यानि आसन्। एतावदेव व्याकरणज्ञाने पर्याप्तं मेने तातकालिकैः विश्वविद्यालयकर्णधारैः। अनार्स् परीक्षायां व्याकरण-परीक्षकः अविनाशस्य व्याकरणज्ञानगाम्भीर्येण विस्मितः समजनि। संस्कृतकलेजे तत्संलग्नस्कुले च मुग्धबोधमनधीत्य न कोऽपि वहिरागतः (Muffasil student) व्याकरणे सुष्ठु व्युत्पत्तिं लब्धुम अर्हति इत्येव-मासीत् तातकालिकानां परीक्षकादीनां (प्रायशः संस्कृतकलेजे लब्ध-शिक्षाणाम्) दृढ़ा प्रतीतिः। एतस्याः प्रतीतेः भ्रान्तत्वमविनाशेन सम्यक् प्रमाणितम् स्वकीयव्याकरणज्ञानप्रकर्षेण।

(क्रमशः)

छन्दोगक्रियासारः

(निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः ।)

[पूर्वानुवृत्तः]

पितरमुकदेवशर्म्मन्नसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यां॑श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्यनेन पितृतीर्थेन प्रथमास्तृतकुशमूले अवनेजनस्थाने दद्यात् । ४६ ।

एवं जलं स्पृष्ट्वा द्वितीयपिण्डं पितामहाय कुशमध्ये अवनेजनस्थाने एवं जलं स्पृष्ट्वा तृतीयपिण्डं प्रपितामहाय कुशाग्रे अवनेजनस्थाने दद्यात् । एवं जलं स्पृष्ट्वा चतुर्थपिण्डमादाय ॐअमुकगोत्र मातामहामुक देवशर्म्मन्नसावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यां॑श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इत्यनेन पितृतीर्थेन आस्तृतद्वितीय-कुशमूले अवनेजनस्थाने दद्यात् । एवं जलं स्पृष्ट्वा पञ्चमपिण्डं प्रमातामहाय तथैव षष्ठं पिण्डं वृद्ध-प्रमातामहाय कुशमध्याग्रयोरवनेजनस्थाने दद्यात् । नाम्नामपरिज्ञाने तु स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य" इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरीक्षषद्भ्यः इति द्वितीयं पिण्डं दद्यात् । स्वधापितृभ्यो

स्वधेति । पिण्डदानसूत्रे त्रीं स्त्रीनिति वीप्सा मातामहापेक्षयैव । मातामहानाञ्चैवमिति (इति । ८ । गृह्यसूत्रम्) मातामहानां प्राप्तेः । वीप्सया षडेवात्र पिण्डा इति ज्ञाप्यते । ततो दैवे पिण्डो नास्तीति प्रतीयते । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे,—"कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोड़शम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः ।" इति । तत्रैव पिण्डनिर्माणे कात्यायन आह,—"यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । च कणासहसन्नीयपिण्डं दातुमुपक्रमे ।" इति । एतेनान्नशेषभोजनार्थं किञ्चिदवशेष्यते इति प्रतीयते ।

श्राद्धसूत्रे—"दर्भेषु इत्यनन्तरम् मधु मध्विल्यक्षन्नमीमदन्तेति पठित्वा" इत्यधिकः पाठः क्वचित् गौड़पुस्तके दृश्यते । पाश्चात्त्यपुस्तकेषु नैवम् । महायशसाऽप्येवं न पठितं । रघुनन्दनोऽपि 'मधुवाता इति ऋक्त्रयं मधुमधु च जपित्वा पितुर्नाम गृहीत्वा गृह्योक्तविधिना पिण्डं दद्यात् ।" इत्येतावन्मात्रमाह ।

दिविषद्भ्य इति तृतीयं पिण्डं दद्यात। ५०। ततः कुशमूले ॐ लेपभुजः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन हस्तलेपं दद्यात्। एवं मातामह-पक्षेऽपि। ५१।

ततो जलं स्पृष्ट्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य तज्जलेन विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन असाववनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इत्यनेन पितृपिण्डोपरि अवनेजयेत। ५२।

एवं पितामहादिपञ्चसु। ततः 'अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमा-वृषायध्वम् इति जपेत। ५३।

ततो वामावर्तेनोदङ्मुखो दक्षिणामुखो वा ५४।

५०। "यदि नामानि न विद्यात्—स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्; स्वधा पितृभ्योऽन्तरीक्षषद्भ्य इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम्" इति गृह्यसूत्रम्। अत्र पिण्डदाने विशेष-विधानात् नाम्नामपरिज्ञाने अनेनैव पिण्डोदातव्यः। अन्यत्र पितृनामस्थले पृथिवीषत्, पितामहनामस्थाने अन्तरीक्षषत्, प्रपितामहनामस्थाने दिविषत्, एतावन्मात्रं परिवर्तनीयम्। तथाच स्मरणम्।

"पृथिवीषत् पिता वाच्यस्तत्पिताऽन्तरीक्षषन्।
अभिधानापरिज्ञाने दिविषत् प्रपितामहः॥ इति आचार्यसमवादितं अर्थं वदतीत्यादरणीयम्।

५१। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः "इत्यादि। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्र्याद्याः पिण्डभागिनः" इत्यादि श्राद्धकल्पपरिशिष्टवचनात्।

५२। अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्।
तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्॥ इति च्छन्दोगपरिशिष्टम्।

५३। "निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति"। इति गृह्यसूत्रम्। ११। सर्वान् पिण्डान् निधाय जपति न प्रतिपिण्डनिधानम्।

५४। "वाममावर्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते।
सर्वं गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च॥"
छन्दोगपरिशिष्टम्।

श्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्तमानः सर्वान् पितॄन् भास्वर-मूर्तिकान् ध्यायन् ॐ अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत'' इति जपेत् । ५५ । ततः श्वासं त्यजेत् । ५६ । ततः कृताञ्जलिः ॐ नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति जपेत् । ५७ । ततः गृहान्नः पितरोदत्त'' इति गृहिणीं पश्येत् । ५८ । ॐ सदो वः पितरो देष्म' इति पिण्डान् पश्येत् । ५९ । ततोनवमनवं वा वासःसूत्रमादाय विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितर-मुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र पितामहामुक देवशर्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुक-देवशर्मन् एतद्वस्तु पितरो वास इत्यनेन तन्त्रेण पिण्डत्रयोपरि निद-ध्यात् । ६० । एवं मातामहपक्षेऽपि । ततः पिण्डान् गन्धादिना तूष्णीं

---

५५ । ''अपपर्यावृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्तमानो जपेदमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति । इति गृह्यसूत्रम् । (१२) अस्यार्थमनुवदति कात्यायनः,—

५६ । ''आवृत्य प्राणानायम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः ।
जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणान् विमोचयेत् ॥ इति

५७ । ''अथाञ्जलिकृतो जपति नमो वः पितरो नमो व इति । इति पिण्डपितृयज्ञे अन्यजपनिषेधात् तद्धर्मातिदेशवनादत्रापि वद्वत् ।

५८ । ''गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्तेति'' ।२२ । इति गृह्यसूत्रम् ।

५९ । ''पिण्डानवेक्षते सदोवः पितरो देष्मति'' । इति गृह्यसूम् । (२३) ''पिण्डान्तिके पिण्डशेषविकरणमस्मत्शास्त्रे नास्ति'' । यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन'' इतियत् शङ्खवचनं तत्श्राद्धार्थ-पाकादन्यदपि यत्किञ्चिद् भक्षणार्थं गृहे पच्यते तदपि पितॄणां निवेद्यैव भोक्तव्यमित्युपदिशति ॥

६० । सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वांऽवसत्तवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । २४ । गृह्यसूत्रम् । अन्वष्टक्यधर्मस्य पिण्डपितृयज्ञे

पूजयेत् । ६१ । ततो दैवपूर्वं तन्त्रेणाचमनं देयम् । यथा, विष्णुरोम् विश्वेदेवा एतत्ते आचमनं स्वाहा' इत्यनेन दद्यात् । पितृपक्षे विष्णुरोम्

अतिदेशलभ्यत्वेऽपि तत्र तत्रभवता सूत्रकारेण यत् पुनः "वासस्तु निदध्यात्" इति सूत्रितं, तेन वैकृतविशेषोपदेशेन प्राकृतं वासो बहुत्वं प्रत्येकेन दानञ्च निवर्त्तते । तन्निवृत्त्या च मन्त्रोऽपि तदीयो "येचात्र त्वामनु इत्यादिः निवर्त्तते । तेन एतद्वः पितरो वास इति यथाम्नातेनैव मन्त्रेण वाससोनिकानं सिध्यति । कात्यायनोऽपि—अर्थ्येऽत्तय्योदके एव इत्यादि परिगणितातिरिक्तस्थले तन्त्रतामभ्यनुजानाति । अन्यथा परिगणनस्यानर्थक्यापत्तेः । वैकृतेविशेषोप देशात् प्राकृतधर्मलोपः । तथाचोक्तम् । "अपि वा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यःक्रियेत तत्रविधेयनुमानात् प्राकृतनधर्म्मलोपः स्यादिति । (क्रमशः)

वृत्तवर्त्तिका

श्रीमन्तः पारिषदाः । एकं दुःखवृत्तं श्रीमत्सु निवेदयामः,—अस्माकं परमश्रद्धेया विद्याप्रवीणाः शीलवन्तः कृत्यकुशलाः पश्चिमवङ्गशिक्षाध्यक्षाः श्रीस्नेहमयदत्तमहाभागा वयोनियतस्वकार्यकालावसानादनन्तरमपि कञ्चित् कालं राष्ट्राधिकारसम्मत्या तत्कृत्यमनुष्ठाय सम्प्रति कार्यावसरं गृहीतवन्तः । ते विभिन्नेषु राष्ट्रीयमहाविद्यालयेषु बहुकालं यावदध्यापनाध्यक्ष्यादिगुणैः प्रचितयशसः कतिचित् संवत्सरानतिनैपुण्येन राष्ट्रीयशिक्षाध्यक्षपदमधिष्ठाय सुविमलं यशः समर्जितवन्तः । तेषां विद्याचारकृतं शिक्षाविभागनियमनादिकौशलप्रभवञ्च विमलं यशः संस्मृत्य वयमभिनन्दनेन सार्द्धमान्तरिकीं कृतवेदितां वेदयामः ।

सहैव विज्ञाप्यमिदं सुखवृत्तं यत तदीये पदे शिक्षाव्रतिप्रकाण्डाः प्रेक्षावन्तः प्रचितकीर्त्तयः श्रीपरिमलरायमहोदयाः स्थापिता राष्ट्राधिकारेण । तदितः प्रभृति तैरधिष्ठितस्य पश्चिमवङ्गशिक्षाधिकारस्य भूयसीमुन्नतिं वयमैकान्तेन हृदा समाशास्महे ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 4.	१८७२-शकीये श्रावणे ३३श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या	August 1950.

श्रीमद्भागवतमङ्गलम्

कृत्वा पुराणनिचयं बहुतथ्यपूर्णं
वेदान्तसूत्रमथि भारतपुण्यकाव्यम् ।
द्वैपायनो मनसि नाप यदा प्रशान्तिं
तावच्चकार भुवि भागवतं रसालम् ॥१॥

श्रीराधया मधुरयापरगोपिकाभि-
र्वृन्दावने व्यधित गोपगणैश्च लीलाम् ।
अप्राकृतेन वपुषा भगवान् मुकुन्दो
व्यासश्चकार तदुपाश्रितकाव्यमेतत ॥२॥

एतत फलं विगलितं श्रुतिकल्पवल्ल्याः
पूतं शुकस्य वदनादमृतद्रवाढ्यम् ।
राजोपयुक्तमथ भावुकभावभव्यं
दुःखत्रयान्तकरणं शरणं नाराणाम् ॥३॥

अस्मिन्नहैतुकविशुद्धमुकुन्दभक्तिः
शिष्टा ययात्मनि भवेदमितप्रमोदः ।
यामन्तरेण निखिलागमतत्त्वबोधः
सत्यं भवेत्तनुभृतां श्रम एव लोके ॥४॥

बाल्यक्रीड़नया नयानुगतया गोपालबालादिभिः
श्रीकृष्णेन दधे वधादघवतां यद् यन्महावैभवम् ।
यच्चाप्यन्यविधक्रियापरिचयात्तत् सर्वमत्रादराद्
व्यासेन प्रतिपादितं भगवता तेनैतदत्युत्तमम् ॥५॥
एतद् भक्तिरसाभिषेकसुभगं सन्तापसन्तापनं
सन्तोषामृतवर्षणं भगवतो लीलारतिद्योतनम् ।
काव्यं काव्यरसानुषक्तमनसां तत्त्वप्रियाणां श्रुतिः
श्रीमद्भागवतं परं विजयते विज्ञानहेतुः सताम् ॥६॥
यत् सर्वार्थमयं प्रमाणममलं सद्वैष्णवानां चिरं
यस्याख्यानशतैरपास्तदुरितैः कृष्णे रतिर्जृम्भते ।
यस्मिन् रासमहोत्सवादिरनघः सङ्कीर्त्तितो मोदनः
श्रीमद्भागवतं परं विजयते पीयूषसारप्रियम् ॥७॥
श्रीमद्भागवतं रसैरुपचितं भक्तैः सदाधीयतां
तत्सन्दर्शितया दिशा भगवतो ध्यानं समाश्रीयताम् ।
संसारोचितपापराशिरनिशं यत्नेन निर्धूयतां
साध्या भक्तिरुपास्यतां नरजनिः साफल्यमानीयताम् ॥८॥
सर्वस्मिन भगवद्विभूतिरनधा नित्यं समालोक्यतां
श्रीमद्भागवतानुशिष्टसरणौ श्रद्धाभरैर्गम्यताम् ।
नित्यं श्रीभगवद्गुणोच्चयकथा श्रोत्रेण संसेव्यतां
तद्रूपं परिचिन्त्यतां प्रतिपदं तन्नाम सङ्कीर्त्यताम् ॥९॥

नवसूक्तिरत्नमालिका

योग्ये महत्त्वे सति जागरूके सम्मानयिष्यन्ति जनाः स्वयं त्वाम् ।
बलेन मानो नहि शक्यलाभः तत्रासुरा देवगणाश्च मानम् ॥
मृषात्तवैरात्मजनानुवृत्तैर्मन्यस्व नात्मानममेयमानम् ।
ते शत्रवस्ते सुहृदो न भव्या ये तत्र मोहं भवतः सृजन्ति ॥
अहङ्कृतिर्वा परमत्सरो वा विमुच्यतां तत्त्वविबोधदोषः ।
स्वोत्कर्षमानं भवतस्तदानीं हृदि प्रकाशेत हितानुवृत्त्यै ॥

मासप्रकृतिः

यस्मिन चान्द्रे मासि पूर्णिमान्ते श्रवणानक्षत्रयोगः, सोऽयं चान्द्रः श्रावणो मास इत्याख्यायते। सूर्यस्य कर्कटराशिस्थितिकाल एव तत-सम्भवात स एव कालः सौरश्रावणाख्यया प्रथते। अत्र मासे विवाहादिसंस्कारकृत्येषु संङ्कल्पादिवाक्ये 'श्रावणे मासि कर्कटराशिस्थे भास्करे' इत्युल्लेख्यम् ।

वर्त्तमाने वर्षे सौरश्रावणस्य प्रथमदिनं श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य रथ-यात्रापुण्यकृत्येन प्रशस्यतमम्। अस्यैव मासस्य नवमदिने भविता पुण्य-मयी श्रीश्रीजगन्नाथदेवस्य पुनर्यात्रा। श्रीश्रीहरेः शयनमपि तदेव ।

मासस्यास्य सप्तदशे दिवसे पुण्या नागपञ्चमी यत्र श्रीश्रीमनसादेव्या अष्टानाञ्च नागानां पूजा विहिता ।

श्रावणे मासि जातो जनः लोके प्रसिद्धः धनवान दाता स्त्रीपुत्रभृत्यादि-बहुपरिजनजुष्टः प्रभूतलोकानुरञ्जकश्च स्यात्। अस्मिन मासि गृहे निर्मातव्ये पश्चिमद्वारमेव तत कार्यम्। तत्र वृषकन्यातुलाकुम्भराशि-कानां जनानां त्रयोदशदिनात परञ्च वृषमिथुनकन्यावृश्चिककुम्भमीन-राशिकानां रविशुद्धिः। गुरुशुद्धिश्च मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिकानाम् ।
वर्षासु अग्निबलह्रासेन वायुपित्तकफानां सर्वेषामेव प्रकोपो जायते ।

तेन दिवानिद्रा व्यायामः सूर्यकिरणोपभोगादिकञ्च परिहेयाणि। मधुयुक्त-पानीयादिव्यवहारश्च विधेयः।

मतिमञ्जरी

मान्याः पारिषदाः! बहुकालात् प्रभृत्येव दृश्यते पृथिव्यां समन्ततो जुष्टभूमा विधातुः कोपः। क्वचित् वाष्पचालितरथानां पारस्परिक-सङ्घर्षेण, क्वचित् स्वच्छन्दं नभसि सञ्चरतां व्योमयानानां यन्त्रवैकल्यादि-विपत्पातेन, क्वचिदचिन्तितोपनतेन प्रबलजलोच्छ्वासेन, क्वचित् प्रबलवात्याद्युप-द्रवेण, क्वचिद् दुर्भिक्षजनितमहाविक्षोभेण, क्वचिदकाण्डे प्रथमानेन दुर्दमरोग-प्रसारेण, क्वचिद् विपुलहतकम्पसम्पादकेन भूमिकम्पादिसम्पातेन, क्वचित् साम्प्रदायिकभावप्रभवहिंसादिदोषप्रकरेण, क्वचिच्चान्यथान्यथापि दृश्यते लोकानां महानेव परिक्षयः। यदा तावज्जनपदेषु सर्वेषां प्राणवतां दुरदृष्टानि सहैव फलोन्मुखानि जायन्ते, तदैव सम्पद्यते दुर्भिक्षमहामारीप्रभृतिभि-स्तत्तज्जनपदध्वंस इति हि शास्त्रकाराः समामनन्ति। साम्प्रतमपि प्रायेण तमेव कालमुपनतं मन्यामहे। तदस्य कुटिलकालनिबन्धनस्य महा-विपर्ययस्य प्रतीकाराय श्रीभगवानेव नः शरणं विपत्प्रतीकारोपयुक्त-वैधयागादिविशेषानुष्ठानञ्च।

प्राचीने काले राजतन्त्रेषु राज्येषु राजान एव देशविपत्प्रतीकाराय विविधानि वैधानुष्ठानानि समनुष्ठाय देशानुपकृतवन्तः। सम्प्रति प्रायेण सर्वत्रैव धर्मविशेषनिरपेक्षेषु राष्ट्रेषु स्वातन्त्र्यमुपगतेष्वपि दूरापास्तं तत्। तदत्र समाजविशेषैरेव स्वस्वधर्ममार्गानुमोदितक्रियाविशेषानुष्ठानेन सर्वं परिहृत्य विपत्प्रतीकाराय श्रीश्रीभगवतः शरणीकारेण शुभा गतिः साध-यितुं शक्या चेत् तदैव विपर्ययस्यास्य विनिवृत्तिर्नान्यथा। न हि तावान् विपर्ययः शक्यो विनिवर्त्तयितुं स्वल्पमात्रशक्तिकेन केनापि दृष्टोपायेन।

नियन्त्रिता हि तस्य शक्तिः स्वगोचरमर्थमल्पमेवालं संसाधयितुं, तत्व-गोचरमपि महान्तम्। तदस्य महतो विपर्ययस्य प्रतीकाराय महाशक्ति-क्रमदृष्टं साधनमपेक्षितम्। तदत्र सनातनधर्ममार्गे श्रद्धावतां जनपद-हितैषिणां धर्म्यक्रियापद्धतिनिष्णातानां सविशेषमवधानमपेक्षामहे।

माधुकरी

१। मैथिलो गङ्गेशोपाध्यायो नव्यन्यायसम्प्रदायप्रवर्त्तकः। मिथिलायामेव पुरा नव्यन्यायशास्त्रसंप्रचार आसीत्। गङ्गेशोपाध्याय-प्रणीततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थ एव नव्यन्यायशास्त्रस्य मूलभूतः। खृष्टीय-त्रयोदशवर्षशतकान्तिमभागस्तदीयः कालो युक्त्या व्यवतिष्ठते। नवद्वीपस्य नैयायिकचूडामणिः श्रीवासुदेवसार्वभौमो मिथिलायां नव्यन्यायशास्त्र-मधीत्य सर्वं तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थं संस्कारारूढं कृत्वा प्रत्यावृत्य वङ्गेषु नव्यन्यायसम्प्रदायं प्रावर्त्तयत्। आसीत्तदानीं मैथिलनैयायिकानामेष दुराग्रहो यन्नव्यन्यायग्रन्था मिथिलाया बहिः क्वापि न देया इति। तत एव वासुदेवस्य तथा प्रवृत्तिरजनिष्ट। तदेतेन वङ्गजनपदः श्रीवासुदेव-सार्वभौमस्य समीपे सुतरामधमर्ण एव। तदनन्तरन्तु रघुनाथशिरो-मणिप्रभृतीनाम्।

२। भारतीयसाहित्ये सर्वतो वृहत्तमं काव्यं महाभारतं नाम। तदुक्तं तत्रैव 'महत्त्वाद् भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते'। तच्च न केवलं पद्यमयं किन्तु गद्यमयमप्यंशतः। तत्रत्यं गद्यं वैदिकभाषादर्शन प्रथित-मिति विशेषः। तत्र प्राचीने काले प्रचारं गतानि यानि तत्त्वानि समुप-लभ्यन्ते, न तथान्यत्र क्वापि। तत् प्राचीनसमाजादिसकलावस्था सम्य-क्तया ज्ञातव्या चेत् श्रीमन्महाभारतमेव तदा प्रधानं शरणम्।

३। श्रीरामायणमादिकाव्यं लौकिककाव्येषु। क्रौञ्चशोकेन बाल्मीकिमहर्षेर्मुखात् प्रथमतो वेदाद् बहिश्छन्दस्वती वाणी प्रादुरभूत, यथा—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

तदनन्तरञ्च ब्रह्मादेशाद्रामायणप्रणयनम्।

राजशेखरकविराजप्रभृतयस्तु सारस्वतकाव्यपुरुषं प्रथमं, महामुनिमुशनसं द्वितीयं, तृतीयञ्च प्राचेतसं बाल्मीकिं वेदाद् बहिः पद्यनिबन्धारमाचचक्षिरे। पद्यमयकाव्यं ग्रन्थरूपेण बाल्मीकिमुनेरेव प्रथमतः प्रवृत्तमित्येव तमादिकविमाचक्षते। तदुभयमेव समञ्जसम्।

४। स्वाधीनतामुपगते नवीने भारते निर्मितो यः समुद्रपोतः प्रथमं सागरे समवततार, तस्य संज्ञा 'जल-ऊषा' इति। यद्यपि प्राचीने काले एवं भारतनिर्मिता बहवः समुद्रपोता वाणिज्यार्थं सागरे समवतीर्णा बभूवुः, तथापि भारते वर्षे बहुकालात प्रभृति तथाविधवृत्तस्य अप्रचरद्रूपतया नवीनमद्भुतत्वं तत प्रतिभातीति विशेषतः सन्देशपत्रादौ तदुल्लेखः।

५। उद्भिदां प्राणस्पन्दननिरूपकयन्त्रस्य प्रथमाविष्कारको भारतवर्षान्तर्गतवङ्गदेशवास्तव्यः श्रीजगदीशचन्द्रवसुरेव। प्राचीनैर्महर्षिप्रभृतिभिस्तु तदिदमुद्भिदां प्राणस्पन्दनं सुचिरात पूर्वमेवानुभूतम्। तदुक्तं मनुसंहितायां श्रीमन्मनुमहाराजेन ;—'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता' इत्यादि। सांख्यसूत्रादावपि तदिदं स्पष्टमुद्घोषितमुपलभ्यते। स चायमनुभवः केन यन्त्रेणेति न जानीमहे। तदिदं यन्त्रं किञ्चिदलौकिकरूपमेव स्यात्। तथाविधलौकिकयन्त्रस्य काप्यनिर्देशात।

———

छन्दोगक्रियासारः

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः ।]

[पूर्वानुवृत्तः]

पवित्रमुत्पाद्य तेन सपवित्रं कुर्यात नत्वर्घ्यसम्बन्धिपवित्रेण (७)। ततो दैवे ॐ विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहि इति वदेत्। ॐ विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डान् भोजनपात्राणि च चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात (८)। यथा प्रथमं देवपक्षे ९। अद्येत्यादि

७। अत्र पवित्रमुत्पाद्य तेन पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् कुर्यात्, नतु अर्घ्यपात्रसम्बन्धीनि यानि ब्राह्मणाय प्राक्प्रतिपादितानि तैः पितरो हि तैस्तर्पिताः कथं तेषां पुनरादानम्।

"श्राद्धे सेवनकाले तु पाणिनैकेन दापयेत्।
तर्पणे तूभयं कुर्यादेष एव विधिः स्मृतः॥ इति छन्दोगपरिशिष्टम्।

अत्र "पाणिनैकेन" इति तु अञ्जलिकरणाभावाभिप्रायेण, नत्वन्वारब्धनिषेधार्थम्।

८। विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्"। ३६। इति श्राद्धसूत्रम्। पात्रपदेनात्र भोजनपात्राणि परामृश्यन्ते"। 'सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्य' इयि सूत्रणात् पिण्डपात्रस्यैकत्वात् बहुवचनानुपपत्तेः।

९। "दैवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत" इति वचनात् दैवपूर्वं दक्षिणा दातव्या। दक्षिणापि खल्वङ्गं श्राद्धस्य। "दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद् भवेत्। पित्राद्यन्तन्त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयम्" इति मनुवचनात् श्राद्धस्य दैवाद्यन्तत्वेऽपि परतोऽपि कर्माभिधानादिनानीं न तथेति। "ब्राह्मणे दक्षिणा

विश्वेषां देवानां कृतैतत्पार्वणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनं तन्मूल्यं वा यथानामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददे। ततः पितृपक्षे अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्य अमुकदेवशर्मणः कृतैतत्पार्वणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मूल्यं वा यथासम्भवनामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददे। एवं मातामहपक्षेऽपि। ततः कृताञ्जलिः ॐ दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा विगमद् बहुदेयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन" इति पठित्वा एता एवाशिषः सन्तु इति प्रार्थयेत (१०)। ततो ब्राह्मणैः सन्तु इत्युक्ते सर्वानेव ब्राह्मणान् ॐ स्वस्ति ब्रुहि इति पृच्छेत्। ब्राह्मणैः ॐ स्वस्ति इत्युक्ते (११)। पूर्वोक्ता आशिषः प्रतिगृह्य ॐ वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु

देया यत्र या परिकीर्तिता। कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णापात्रादिका भवेत्।" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तसामान्यवचनस्य विशेषविषयेऽत्राप्रवृत्तेश्च।

१०। "दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च। श्रद्धा च नो मा विगमद्बहुदेयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चनेत्येता एवाशिषः सन्तु॥ इति गृह्यसूत्रम्। ३७। महायशःप्रभृतय एवमेव पठन्ति। तत्त्वकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति,—उत्तानं पात्रं कृत्वा इत्यादिम्। उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्, विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा, दातरी नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यपमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विवति। अन्नञ्च नो वहु भवेदतिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन। अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु। येभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तेषामक्षया तृप्तिरस्तु एताः सत्या आशिषः सन्तु इत्याशिषः प्रतिगृह्य"।

११। "सन्त्वित्युक्ते स्वस्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य"। ३८। इति श्राद्धसूत्रम्।

विप्रा अमृता ऋतज्ञा अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः इत्यनेन ब्राह्मणान् विसर्जयेत (१२)। यथा सकृन्मन्त्रमुच्चार्य पितृब्राह्मणमङ्गुष्ठं गृहीत्वा उत्थापयेत्। तावतैव सर्वे ब्राह्मणा विसृष्टा भवन्ति (१३)। पश्चाद्दैवब्राह्मणमुत्थापयेत्। तत ॐ आमावाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे आमागन्तां पितरामातरा चामासोमो अमृतत्वेन गम्यात् इत्यनेन ब्राह्मणाननुव्रज्य अभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य

१२। "वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञा अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरित्येतया विसृज्य"। ३६। इति श्राद्धसूत्रम्। विसर्जनप्रकारश्च छन्दोगपरिशिष्टोक्तो ग्राह्यः।

१३। यथा, "युग्मानेव स्वस्तिवाच्याऽनङ्गुष्ठग्रहणं सदा।
कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्तथा" ॥ इति

अस्माद् वचनादवगच्छामः—सकृन्मन्त्रमुच्चार्य धूर्यस्य विप्रस्यानङ्गुष्ठं पाणिं गृह्णीयात्। तावतैव सर्वे ब्राह्मणा विसृष्टा भवन्ति इति। सोऽयं धूर्यो विप्रः पित्र्य एव भवति। पित्रर्थं हि श्राद्धं देवास्तु तदङ्गतयैवेज्यन्ते। तत्र च ब्राह्मणपरीक्षैव नास्तीति स्मर्तारो भवन्ति। अत्र युग्मानिति आभ्युदयिके विशेषः। (क्रमशः)

वृत्तवर्तिका

१। श्रीमन्तः पारिषदाः! कश्चिदानन्दहेतुः सन्देशः सन्दिश्यते श्रीमतां संस्कृतोन्नतिप्रियाणाम्। मेदिनीपुरप्रदेशान्तर्गते काँथिनगरे राष्ट्रीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रबन्धः प्रायेण सम्पूर्ण इव लक्ष्यते। तत्र व्याकरणे एकः, साहित्ये एकः, स्मृतिशास्त्रे एकः, न्यायशास्त्रे एकः, सांख्यवेदान्तशास्त्रयोश्चैक इति पञ्च शास्त्राध्यापका नियोक्तव्याः। ते

राष्ट्राधिकारनियुक्तनिर्वाचनसंसदा निर्वाचिताः ; परमिदानीं राष्ट्राधिकारस्यानुमोदनमपेक्ष्यते। राष्ट्राधिकारेण तत्र तत्र विषये निर्वाचितानामध्यापकानां नामानि यथाकालं प्रकाशितानि स्युः। विद्याधिदेवी कृतयथोचितप्रबन्धस्यास्य नवीनस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य सर्वथा समुन्नतिं निष्कम्पां स्थितिञ्च विधेयादिति कामयामहे। सम्भाव्यमानस्यापरसंस्कृतमहाविद्यालयस्यापि राष्ट्राधिकारेण करिष्यमाणं प्रबन्धमचिरभाविनमाशास्महे।

२। कलिकाताविश्वविद्यालये सन्देशपत्रपरिचालनविद्याशिक्षणार्थं कश्चिद् विभागः प्रवर्त्त्यते। सन्देशपत्राणि किल तनुभृतां भावविशेषप्रवृत्तिबीजभूतानि। तानि यदि सुपरिचालितानि न भवेयुः, यदि तानि विरुद्धं मार्गमनुवर्त्तेरन्, तदा जनपदगतानां जनानामन्तःकरणेषु हितप्रतिकूलभावसमुन्मेषेण महान् विप्लवः पदं दधीत। तदेषापि विद्या शिक्षया सुनियन्त्रिता नूनं जगतो महोपकारं विदध्यात्। स्वाधीनतामुपगते भारते वर्षे सन्देशविद्या तथा प्रवर्त्तयितव्या, यथा भारतीयजनसंघस्य चित्तवृत्तयः स्वदेशहितानुकूलवीर्याद्युपस्कृतास्तदानुकूल्येन सम्पद्येरन्। यथा च निरपेक्षदोषगुणादिप्रचारेण देशेषु दोषाणां निरासः सद्गुणसंवर्द्धनञ्च भूयो जायेत। एवमेव हि साफल्यं पत्रिकाणाम्। तत्र प्रथमतः स्वल्पसंख्यकाः शिक्षार्थिनः परिगृह्येरन्। अस्तु प्राथमिकप्रवृत्तिरेवम्। अनन्तरं क्रमेणास्य विभागस्य परिपुष्टिः काम्यते। देशगततद्विषयानुरक्तजनसंख्यानुपातेन सेयं संख्या स्वल्पमात्रैव। प्रारब्धस्यास्य प्रबन्धस्य साफल्यमस्तु।

३। कलिकातामहानगर्यां क्रमशः पाकिस्थानाद्यागतजनसमवायेन लोकसंख्या सुतरां वृद्धिमाप्ता। तत एव च तत्रत्यमहाविद्यालयेषु तथा महान् विद्यार्थिनां संमर्दः समजनि, येन शिक्षाया दानस्य तथा ग्रहणस्य सौकर्यं व्याहतमिव लक्ष्यते। तस्मादेव कारणात् कलिकाताविश्वविद्यालयाधिकारः कलिकातानगर्या बहिः पल्लीप्रान्तेषु महाविद्यालयप्रतिष्ठा-

सङ्कल्पं गृहीत्वा बहुत्र सङ्कल्पानुरूपं कार्यमपि प्रावर्त्तयत। समीचीन एवायं प्रबन्धः कृतो विश्वविद्यालयेन। अनेन यथा शिक्षायाः सौकर्यं तथा पल्लीनां महती समुन्नतिरपि अनायासेन सम्भविता। अन्यच्च ये नाम विशेषविद्यानिष्णाता अपि रिक्तकृत्यपदाभावेन विपन्नास्तिष्ठन्ति, तेषां सुतरामपेक्षितेन तत्र तत्र पदे नियोगेन सुतरां विपन्निवृत्तिर्विद्या-ग्रहणसाफल्यञ्च सममेव सम्भवेताम्।

४। कलिकाताराष्ट्रीयसंस्कृतमहाविद्यालये सुचिरात् प्रभृत्येव प्राच्य-विद्याविभागः प्रतीच्यविद्याविभागश्चेति द्वौ विभागौ प्रचलितावास्ताम्। तत्र प्राच्यविद्याविभागे न्यायस्मृतिवेदान्तव्याकरणशास्त्राणामध्यापनं नियत-मासीत। स्वल्पकालात् पूर्वञ्च तत्र साहित्यसांख्यज्योतिषवेदशास्त्रा-णामध्यापनव्यवस्थापि विभिन्नाध्यापकनियोगेन कृता राष्ट्राधिकारेण। प्रतीच्यविभागे तु समवर्त्तत आङ्गलभाषासाहित्यसंस्कृतसाहित्यदर्शनेति-हासगणितादिविषयाणां प्रतीच्यविद्याग्रहणपद्धत्याध्यापनव्यवस्था। तथा विशेषरूपेण संस्कृतन्यायस्मृत्यादिग्रन्थविशेषाणामतिरिक्ततयाध्यापनव्यव-स्थापि। साम्प्रतं पुनः तत्र आङ्गलभाषासाहित्याद्यध्यापनव्यवस्थां संस्कृतमहाविद्यालयादपसार्य तत्तद्विषयाणां राष्ट्रीयप्रेसिडेन्सीमहाविद्यालये अध्यापनव्यवस्था साकल्येन व्यधायि। तस्मान्महाविद्यालयात् संस्कृत-शिक्षाव्यवस्थामपसार्य संस्कृतमहाविद्यालय एव केवलं कृता संस्कृताध्या-पनव्यवस्था। तदनुसारेण च संस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राक्तना आङ्गल-साहित्याद्यध्यापकाः प्रेसिडेन्सीमहाविद्यालये प्रेसिडेन्सीमहाविद्यालयस्य संस्कृताध्यापकाश्च सर्वे एव संस्कृतमहाविद्यालये प्रेषिताः। तदिदानी-मारभ्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रतीच्यविभागे केवलं संस्कृतविद्या-शिक्षैव प्रसिडेन्सीमहाविद्यालये च केवलं तदितरविषयाणाम्। संस्कृत-महाविद्यालयस्य विद्यार्थिनः संस्कृतभिन्नविषयाणां शिक्षार्थं प्रेसि-डेन्सीमहाविद्यालयं तथा प्रेसिडेन्सीमहाविद्यालयस्य विद्यार्थिनः संस्कृतशिक्षार्थं संस्कृतमहाविद्यालयमपेक्षेरन। तदेवमुभयोर्महाविद्यालययोः

परस्परमपेक्षया शुभा गतिरशुभा वा गतिः स्यादिति न निर्णेतुमर्हामः। बहुभिः कारणैर्बहुभ्य एव नेदृशी नवीनव्यवस्था रोचते। अनेन विधानेन यदि संस्कृतविद्यायाः क्रमेण समुन्नतिः स्यात, यदि केवलसंस्कृत-विद्यायाः शिक्षणार्थमुत्तरोत्तरं नानाविधं मार्गमुद्भाव्य संस्कृतविद्याया विशेषसम्पदः स्वप्रकाशे दत्तहस्तावलम्बा राष्टाधिकारेण भवेयुस्तदा मन्ये कथञ्चित सान्त्वना समुतपद्येत तेषाम्। वयमितः प्रभृति फल-मुदीक्षमाणा वर्तिष्यामहे।

५। बहोः कालात् प्रभृत्येव श्रूयते कलिकाताराष्ट्रीयसंस्कृत-महाविद्यालये राष्ट्राधिकारेण संस्कृतशास्त्रतत्त्वगवेषणाविभागः कश्चित प्रतिष्ठाप्यत इति। किन्तु अद्यापि कथामात्रपर्यवसितमेव तदीक्षामहे। संस्कृतशास्त्रेषु सागरकल्पेषु संख्यातीतानि सन्ति तत्त्वरत्नानि, तानि प्रकाशितानि महान्तमुपकारं साधयिष्यन्ति तत्त्वबुभुतसूनाम्। तदत्र राष्ट्राधिकारस्य परमौदासीन्यमीक्षमाणा वयं न मोदामहे। आशास्महे च विषयस्यास्य सुमहद् गौरवमनुभूय राष्ट्राधिकारेण चिरेनैव कालात्यय-मयं विभागः सर्वेषां हिताय प्रवर्त्तयिष्यत इति।

६। संस्कृतसाहित्यपरिषदि गवेषणाविभागस्य कार्यं प्रचलति। तदुपकाराय राष्ट्राधिकारेण वितीर्णा परिषदे किञ्चिदधिकाष्टसहस्री रूप्यकाणाम्। तदेतेन सुमहता प्रकर्षेणैव तत्कृत्यपरिचालनं सम्भाव्यते।

७। कलिकातावितन्त्रीकशब्दयन्त्रप्रतिष्ठानेन भासकविकृत-मध्यम-व्यायोगरूपकाभिनयार्थं समाहूता संस्कृतसाहित्यपरिषदभिनयगोष्ठी। तत्र सुयोग्याभिनयदक्षरूपदक्षसमवायः सम्यक् प्रयतते। स चायमभिनयः सेप्टेम्बरमासस्य त्रयोविंशदिवसे रात्रेः सार्द्धाष्टमघटिकायामारभ्य नवम-घटिकायां समापयिष्यते। तत्र परिषदः साफल्यमुत्तरोत्तरं तत्र संस्कृता-भिनयानुवृत्तिश्च कामयामहे।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 5.	१८७२-शकीये भाद्रे ३३श-वर्षस्य ५म-संख्या	September 1950.

श्रीश्रीचैतन्यचरितामृतमङ्गलम्

श्रीमद्भागवतं यथा नरकजिह्लीलामयं पावनं
शुद्धश्रीहरिभक्तिपूतमनसामानन्दसन्दीपनम् ।
तद्वद् गौरकथामृतेन महितं गौड़ीयभक्तोचितं
पूतं श्रीचरितामृतं विजयते श्रीकृष्णदासोदितम् ॥१॥
यस्यालोचनया भवामयभयं दूरं प्रयाति क्षणात्
ज्ञानालोकसमन्वयेन नितरां चैत्तं तमः क्षीयते ।
शब्दब्रह्ममयं विचित्रविभवं चैतन्यलीलाघनं
पूतं तच्चरितामृतं विजयते श्रीकृष्णदासोदितम् ॥२॥
रम्या यत्र विचित्रवाक्यघटना काव्यप्रियाणां विदाम्
आनन्दं विदधाति चेतसि चिरं नानागुणासादनात् ।
दिव्यं तत्त्वमयं प्रियं सुमनसां चैतन्यलीलास्पदं
पूतं तच्चरितामृतं विजयते श्रीकृष्णदासोदितम् ॥३॥
नानाशास्त्रवचःप्रमाणनिचयोपन्यासतः सुस्थिरं
नित्यानन्दगदाधरादिचरितप्रोल्लासनं पावनम् ।

अद्वैतप्रभया समुज्ज्वलमपि द्वैतप्रकाशायनं
सिद्धं तच्चरितामृतं विजयते श्रीकृष्णदासोदितम् ॥४॥
यत्रैकत्र विचित्रदर्शनकथाकाव्यश्रियोः संहतिः
भक्तिः शुद्धिमती विधूतविषया यत्र प्रकाशं गता ।
पुण्या यद्वचनावली श्रुतिकथातुल्या प्रमाणं परं
सिद्धं तच्चरितामृतं विजयते श्रीप्रेमधर्मायनम् ॥५॥
येनापूर्वरसोदयं सुरगिरा गोविन्दलीलामृतं
सत्काव्यं विहितं व्यजायत विदां सन्तोषणं केवलम् ।
तेनैवाखिलतृप्तये कृतमतो यद् वङ्गभाषामयं
पूतं तच्चरितामृतं विजयते सर्वार्थसम्पादनम् ॥६॥
श्रीचैतन्यमहाप्रभोः सुचरितान्यालम्ब्य पूर्वं हि ये
काव्यानि व्यदधुस्ततः सुनिपुणः श्रीकृष्णदासः कविः ।
वैलक्षण्यमदर्शयद् भगवतो लीलोचितं यत्कृतौ
क्षेमं तच्चरितामृतं विजयते श्रीगौरभक्त्यर्थिनाम् ॥७॥
श्रीवृन्दावनदासदिष्टपदवीसञ्चारनिष्ठापरं
श्रीमद्भागवतानुबन्धपरमं श्रीवैष्णवानां प्रियम् ।
श्रीचैतन्यमहाप्रभोः समुदितोपाख्यानसंवेदनं
पूतं तच्चरितामृतं विजयते श्रीप्रेमधर्मायनम् ॥८॥
पुण्या जयन्ति चरितामृतपद्यमाला
लोका जयन्ति भुवि गौररसे विशालाः ।
सङ्कीर्त्तनं जयति नाममहाविभूत्या
भावान्वितो जयति गौरहरिः प्रकृत्या ॥९॥

मासप्रकृतिः

यत्र चान्द्रे मासि प्रायेण पूर्णिमान्ते पूर्वभाद्रपदनक्षत्रयोगः, सोऽयं चान्द्रो भाद्र इत्याख्यायते। सूर्यस्य सिंहराशिस्थितिकाल एवास्य सम्भव इति स एव कालः सौरभाद्राख्यया प्रथते। अस्मिन् काले क्वापि वार्षिकजलोच्छ्वासेन नदीसरोवरक्षेत्रादीनि परिप्लाव्यन्ते। अस्मिन् मासि जातकर्मादि-संस्कारकर्मणां संकल्पवाक्येषु 'भाद्रे मासि सिंहराशिस्थे भास्करे' इत्येवं माससमुल्लेखः कर्त्तव्यः। अस्मिन् मासि भगवतः श्रीकृष्णस्य हिन्दोलोत्-सवादिकानि बहूनि पुण्यकृत्यानि सन्ति।

मासस्यास्य अन्तिमे दिवसे शिल्पवणिक्प्रभृतिभिरतिमात्रेणोत्सवेन विश्वकर्मपूजा क्रियते, नागरिका बाला युवानः केचिद् वृद्धा अपि क्रीड़ा-कौतुकपरा घूर्णिकापत्राणि गगने समुत्पातयन्तस्तैः परस्परं सहर्षं युध्यन्ते।

अस्मिन् मासे लब्धजन्मा धीरः सुन्दरो रमणीप्रियः शत्रुविजेता कुटिलप्रकृतिस्तत्त्वग्राही शरणागतपरिपालकः सहास्यवदनश्च जायते। सौर-भाद्रस्य शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे वा चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नष्टचन्द्र इत्याख्या-यते। तस्य च दर्शनं न कर्त्तव्यम्। दैवादनिच्छतापि तस्य दर्शनं भवति चेत् पूर्वास्येन सता दर्शनकारिणा 'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः'। इति मन्त्रमुच्चार्य जलपानम् आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानश्रवणञ्च कृतञ्चेत् नष्टचन्द्र-दर्शनजनितमिथ्यापवादगोचरतादोषः प्रशाम्यति।

सौरभाद्रे मासि गौः प्रसूता चेत् तस्या गोः स्वामिनः षण्मासाभ्यन्तरे प्राणात्ययो भवतीति 'भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्रसूयते। मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः।' इति निर्णयसिन्धुसमुपदिष्टवचनेन विज्ञायते। तद्दोषप्रशमनार्थं प्रसूता गौर्ब्राह्मणाय दातव्या। सोपवासं घृताक्तराजसर्षपैः अयुतव्याहृतिर्होमाः कार्याः। ब्राह्मणाय यथाशक्ति

च दक्षिणा देया। या गौः सौरभाद्रे प्रसूता गर्भवती वा तस्या दुग्धं तदीयदुग्धजातद्रव्यं वा किञ्चन दैवे वा पैत्रे वा कर्मणि न व्यवहर्त्तव्यम्।

अस्मिन मासि मिथुनतुलावृश्चिकमीनराशिकानां त्रयोदशदिनात परञ्च मेषमिथुनकर्कटतुलावृश्चिकधनुर्मीनराशिकानां रविशुद्धिः। मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिकानां गुरुशुद्धिः।

शरदि प्रायेण शरीरे उष्णता पित्तवृद्धिश्च जायते। अत्रैव हिमपातस्य प्रक्रमो भवति। अत्र हिमातपोपभोगो निषिद्धः। तदुक्तं 'शरद्रौद्रं न गृह्णीयात न गृह्णीयात शरद्धिमम्' इति।

मतिमञ्जरी

वाणिज्यसेवा महदुपकरणमर्थस्य। सा यथा स्वल्पेन कालेन पुरुषमर्थसमृद्धं कुरुते, न तथा किमप्यन्यत्। किन्तु तत्र वाणिज्यं सेवमानस्य सुनिपुणा बुद्धिविशुद्धिश्च समपेक्ष्यते व्यवहारस्य। आधुनिकाः पुनस्तत्र सुनिपुणबुद्धिपरिशून्या अपि वाणिज्यस्य अर्थसाधकतामात्रे श्रद्धधानाः तत्र प्रवर्त्तन्ते। प्रवृत्ताश्च वाणिज्यसेवायाः प्रशस्तायां पद्धतौ मूढा यावत्तया नार्थसमागमं बाहुल्येन समीक्षन्ते, तावदविशुद्धां गतिमाश्रयन्तः कदाचिद् यथासम्भवं विक्रेयवस्तुषु स्वल्पमूल्यवस्त्वन्तरसंयोजनेन कदाचिद् वस्तूनां परिमाणलाघवेन कदाचिदल्पमूल्यलभ्यस्यापि बहुमूल्यग्रहणेन कदाचिद् वचनकौशलादपकृष्टस्यापि वस्तुनः परमोपादेयताप्रत्यायनेन कथञ्चिदन्यथान्यथा च क्रेतृपुरुषान प्रतारयन्तो न केवलमुत्कटं पापं सञ्चिन्वन्ति, परं कियतः कालात् परं वाणिज्यमार्गं सुतरामुपजातेन दुर्यशःपर्यायेण पराभूताः स्वेष्टलाभं भूयसा विघटयन्ति। वणिक्समाजे निष्कम्पो विश्वास एव मूलं तदीयाभ्युदयस्य। स चेदस्य दुष्टव्यवहारेण

विपन्नः कुतस्तर्हि तदीयाभ्युदयस्य वार्त्तापि। तद् यदि वणिग्वृत्त्या स्वीय-समुन्नतिराधेया विधेया तर्हि सर्वथा समाजस्य प्रतारणाकर्मणो विनिवृत्तिः। यः किल सकृत् प्रतारितो भवति, स द्वितीये वारे न पुनस्तस्य प्रतारकस्य वणिजः पण्यवीथिकामारोहति। परितस्तदीयप्रतारणाव्यापारं व्याचक्षाणः परानपि ततो निवर्त्तयति। तदेवं क्रमेण विरलतामाश्रितेषु तदीयपण्यक्रेतृजनसमाजेषु विपद्यते सद्य एवास्य वाणिज्यम्। तद् वाणिज्ये समुन्नतिं लिप्सुना जनसमाजेन मधुरवाङ्मयप्रयोगतः क्रेतारो-वश्यतां नेयाः। क्रय्यवस्तूनां दोषाः परिहरणीयाः। प्रतारणाबुद्धिर्वर्जनीया। मानविशुद्धिः परिरक्षणीया। वाणिज्यवृद्धिविषये महान् बुद्धिपूर्वो यत्नः समास्थेयः। भूरिलाभकाम्या दमनीया। यत्र यद् वस्तु स्वल्पमूल्यलभ्यं ततस्तद् वस्तु समाहृत्य यत्र तदेव बहुमूल्यलभ्यं तत्र तद् विक्रेतव्यम्। आयव्ययलिपिरालस्यमपहाय प्रयत्नेन निःशेषं रक्षणीया। समागमापेक्षया स्वल्पो व्ययः सम्यग् विचारेण व्यवस्थापनीयः। परेषु स्वीयैश्वर्यप्रत्यायनार्था प्रवृत्तिः परित्यक्तव्या। विलासनिष्ठा नाङ्गीकरनीया। एवमेवं वाणिज्ये प्रवर्त्तमानस्य वणिजः क्रमेणाभिवृद्धिरभीष्टफल-लाभश्च स्वल्पमात्रकैणेव कालपर्यायेणेति तथा तथैव सर्वदा प्रवर्त्तितव्यं वणिजेति शम्।

नवसूक्तिमुक्तावली

केशाः शुक्ला दन्तजालं विशीर्णं
लोलं चर्म क्षीणतामाप दृष्टिः।
श्रोत्रं मूढं शब्दतत्त्वोपलम्भे
चैत्तः कामो वर्द्धते तावतापि।

न निश्चितं जीवितमस्ति तादृग्
यथा भवे प्राणभृतां हि मृत्युः ।
तथापि नो विश्वसिमस्तदर्थे
नैवादरकं धर्म्यविधिं चरामः ॥

बाल्यं गतं क्रीड़नया समग्रं
कामेन तारुण्यमपेतमेवम् ।
शक्तिक्षये सम्प्रति सम्प्रपन्ने
वृथैव कल्याणविधौ दुराशा ॥

चिरं समीपे भगवन् ! भवन्तं
स्थितं सुदूरस्थमवैमि मोहात् ।
हे दीनबन्धो ! दययाशु मोहं
त्वां यावता सर्वगतं समीक्षे ॥

वर्त्तमाने वर्षे श्रीरामसीताचरणरजःपूते नासिकमहातीर्थे प्रवृत्तायां भारतीयजातीयमहासभायां भारतीयसमधिकजनसम्मत्या अध्यक्षपदमध्यासीनानां राजर्षिकल्पानां स्वदेशसेवाव्रतानां श्रीपुरुषोत्तमदासटान्डनमहोदयानाम्

अभिभाषणसारः

शासनतन्त्रम्—भारतीयशासनतन्त्रानुसारेण भारतीयशासनव्यवस्थया धर्मनिरपेक्षया भवितव्यं सर्वैरेव नागरिकैः समानाधिकारश्च भोक्तव्यः । एषा व्यवस्था भारतसम्बन्धिन्या विज्ञताया दूरदर्शितायाश्च परिचायिका । नास्मिन् विषये पाकिस्थानादस्माकं किमपि शिक्षणीयम् ।

हिन्दीभाषा—संस्कृतभाषायाः सुमहत् सांस्कृतिकमवदानं हिन्दीभाषा-द्वारा समधिकं प्रकाशं गमिष्यति। पञ्चदशसंवत्सरकालातिक्रमात् पूर्वमेव च आङ्गलभाषायाः पदे हिन्दीभाषायाः प्रतिष्ठा कर्त्तव्या।

वैदेशिकनीतिः—शक्तिद्वयस्य मिथो विवदमानस्य एकत्र भारतस्य पक्षपातविरहः विश्वराष्ट्रस्थापनादर्शसंघटने महदानुकूल्यं करिष्यति। विश्वराष्ट्रप्रतिष्ठाया नैतिकपरिकरस्य सुतरामभावो दृश्यते। स्वार्थान्वेषि-समूहः पाकिस्थानं मित्रतया स्वपक्षे व्यापारयितुं यतते। तदेव भारतस्य निरपेक्षतया समवस्थानं प्रति बलवानन्तरायः। स्याद् वा भाविनि काले तादृशी काचिदवस्था, यया भारतेन तथाभूतस्य विरोधिशक्तिद्वयस्य एकत्र विशेषपक्षपातचिन्ता नूनं करणीया।

कमन्‌ओयेल्थ्—भारतं साधारणतन्त्रराष्ट्रतया विघोषितमस्ति। तथापि कमनओयेल्थ इत्यस्यान्तर्गतेन तेन स्थातव्यमिति यत् प्रधानमन्त्रिणा सिद्धान्तः क्रियते, तेन प्रधानमन्त्रिणो लण्डनप्रत्यावर्त्तनात् परं मया तस्य साधुवादः प्रयुक्तः। सभापतेरद्यापि तदेवाभिमतम्।

एशिया—पाश्चात्यसाम्राज्यवादिनां शोषकाणां कवलात् अस्य महादेशस्य सम्मोचनं भारतस्यैव कर्त्तव्यकोटिमभिनिविशते।

कोरिया—कोरियास्थाने सम्प्रति सर्वापेक्षया समधिकविपत्तिजनिका आन्तर्जातिकपरिस्थितिरुद्भूता। इदानीं यावद् विवादक्षेत्रं सीमा-नियन्त्रितमास्ते। अस्मिन् विषये भारतराष्ट्राधिकारः समीचीनां नीति-मनुसृत्य प्रवर्त्तते।

शरणार्थिनामानुकूल्यम्—जातीयकरसंग्रहव्यवस्था सुतरामुपकाराय भविष्यतीति मन्यते। किन्तु राष्ट्राधिकारो यदि तस्य वास्तवतां न प्रतीयात्, तदा तेन वास्तुत्यागिनामानुकूल्याय समपेक्षितार्थसंग्रहार्थमन्यः कश्चन पन्था निर्द्धारयितव्यः।

पाकिस्थानम्—पाकिस्थानस्याक्रमणकारिराष्ट्रतया विघोषणार्थं राष्ट्र-सङ्घसविधे यो निर्बन्धः समुपस्थापितस्तत्र भारतीयजनमतस्य विशेषतः

समर्थनमस्ति। राष्ट्रसङ्घेन कोरियाविषये यादृशी व्यवस्था परिगृहीता पाकिस्थानविषयेऽपि तादृशव्यवस्थापरिग्रह एव समुचित आसीत्।

भारतीयमाहम्मदसमाजः— नालमभूद् भारतं पाकिस्थानसृष्टिं प्रतिरोद्धुम्, किन्तु भारतीयराजनैतिकादर्शे माहम्मदेषु समाजान्तरेषु वा नास्ति स्थानं पक्षपातित्वस्य। हिन्दवः माहम्मदाः शिखा बौद्धा जैनाः पारसीका खृष्टीयाश्चेति सर्व एव समाजा मिथः सम्भूय वसेयुः एकस्या एव भारतीयजातेरंशतया च परिगणिता भवेयुः। एष एवादर्शो भारतस्य।

कृषीबलः श्रमजीवी च।—विगतवत्सरत्रयं यावत् भारतस्य अर्थनीतिदुरवस्थाप्रतीकाराय तथा कृषीबलानां श्रमजीविनाञ्च दुर्गतिनिवर्त्तनाय राष्ट्राधिकारेण यत् साहसमुद्यमश्च प्रदर्शिते, तेन सोऽयं साधुवादमर्हति।

नियन्त्रणव्यवस्था।—समाजप्रकृतौ नियमानुवर्त्तिताप्रवर्त्तनमावश्यकम्। तदिदं व्यष्टिगतस्वल्पासौकर्य्यसृष्टिद्वारेणैव साधनीयम्। यत्र यत्र गत्यन्तरं नास्ति, तत्र तत्रैव केवलं नियन्त्रणव्यवस्था प्रचलद्रूपा कर्त्तव्या।

सामाजिकी तथा वैषयिकी परिकल्पना।—यावत्सम्भवं पल्लीष्वेव सम्पदभिवृद्धौ शक्तिः प्रयोज्या। किन्तु महते खलु दुःखायेदं यत् जातीयमहासभासम्बन्धिराष्ट्राधिकारः खद्दरसमुत्पादने नोत्साहमाधत्ते। मन्मते पल्लीषु स्वतः सम्पूर्णतासम्पादने समवायमूलकृत्यपद्धतिप्रसारः सर्वाधिकं गुरुत्वं धत्त इति।

जातीयमहासभासङ्घटनम्।—जातीयमहासभाया मूलभूत आदर्शः सेवा नाम। सम्प्रति प्रभुत्वलाभस्योपायरूपेण सेयं महासभा व्यवह्रियते। अस्माभिरेवं व्यवस्था प्रवर्त्तयितव्या, यया जातीयमहासभायाः सुतरां सदस्यसंख्याह्रासेऽपि केवलं नैष्ठिकाः सत्यसेविन एव तस्याः सदस्यपदे लब्धाधिकारा भवेयुः। अनेनैवोपायेन केवलं जातीयमहासभायाः प्रभावस्याक्षुण्णता शक्या परिरक्षितुम्।

माधुकरी

वङ्गीयानां वैशिष्ट्यम् ।—वङ्गीयेषु श्रीज्ञानदीपङ्करो नाम पण्डितो बौद्धधर्मप्रचाराय तिब्बतप्रदेशं जगाम। श्रीशीलभद्रो नाम विद्वन्मुकुट-मणिः नालान्दाविश्वविद्यालयस्य अध्यक्षः समजनि।

वङ्गप्रदेशरत्नभूतः श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यो जीमूतवाहनानुगत्या समग्र-प्राचीनस्मृतिशास्त्रादिकमालोच्य वङ्गेषु नव्यस्मृतिप्रतिष्ठामकरोत्। ततः प्रभृति तत्स्मृतिसम्प्रदाय एव वङ्गेषु पप्रथे।

वङ्गीयो विजयसिंहो नाम राजा स्वीयशौर्येण लङ्कां विजित्य तत्र स्वमाधिपत्यं प्रतिष्ठापयामास वङ्गगौरवञ्च समुज्ज्वलमकरोत।

स्वामी विवेकानन्दो नाम श्रीश्रीरामकृष्णानुगृहीतः प्रतीच्यदेशं गत्वा तत्र भारतीयसंस्कृतेस्तथा हिन्दुधर्मस्य महद् गौरवं सदर्पं प्रतिपाद्य वैदेशिकसभ्यसमाजस्यापि वर्त्तमाने काले भारतं प्रति महतीं श्रद्धामुद्दी-पयामास। येन तत्रत्याः केचित् तदीयशिष्या अभूवन्, तत्र तत्र बहवः सेवाश्रमादयोऽपि प्रतिष्ठिता अद्यापि प्रचरद्रूपास्तदीयं महाप्रभावं विघोष-यन्ति।

छन्दोगक्रियासारः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः]

वामदेव्यं गीत्वा गृहं प्रविशति (१४)। ततोऽच्छिद्रावधारणं विष्णु-स्मरणञ्च कुर्यात। ततः पुत्रकामा पत्नी मध्यमं पिण्डं प्राश्नीयात

१४। "आमा वाजस्य प्रसवो जगन्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे आमा-गन्तां पितरा मातरा चामा सोमो अमृतत्वेन गम्यानित्यासीमान्तमनुव्रज्याभिवाद्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशति॥" इति श्राद्धसूत्रम्। ४०।
"केचित्—" पितरा मातरा युवमामा तोमो अमृतत्वाय गम्यात् इति पठति।

(१५)। भोजनकाले श्राद्धशेषं भुञ्जीत (१६)। ततः पात्रप्रक्षालनम् (१७)। पिण्डान् जले अग्नौ वा क्षिपेत। ब्राह्मणाय गवे वा दद्यात् १८। श्राद्धदिने श्राद्धोत्तरकाले श्राद्धशेषेण बलिवैश्वदेवौ कर्तव्यौ।

१५। "मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादादत्त पितरो गर्भमिति।" इति गृह्यसूत्रम्।

१६। "यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात्।" इति गृह्यसूत्रम्।

१७। "द्वन्द्वं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत्।" इति गृह्यसूत्रम्।

१८। "अप्सु पिण्डान् सादयेत्।" इति प्रणीते वाऽग्नौ। इति ब्राह्मणं वा भोजयेत्। इति गवे वा दद्यात्। इति गृह्यसूत्राणि। ३१।३२।३३।३४।

वृत्तवर्त्तिका

श्रीरामसीतालक्ष्मणानां पवित्रचरणरजःपूते नासिकमहातीर्थे भारतीयजातीयमहासभायाः षट्पञ्चाशत्तममधिवेशनं महता समारम्भेण सेप्टेम्बरमासस्य विंशदिवसे समारब्धम्। महता प्राकृतिकविपर्ययेण तत्र समवेतानां नानादिग्देशागतानां स्वदेशसेवाव्रतानां जनसङ्घानां सत्यपि महत्यसौकर्ये सभाकृत्यनिर्वहणादौ महानुत्साहः संलक्ष्यते। विगताधिवेशनसभापतीनां पट्टभीश्रीसीतारामियामहोदयानां स्थाने भारतीयसमधिकजनसम्मत्या आकृत्या च प्रकृत्या च राजर्षिकल्पा स्वदेशसेवार्थं बहुविधविपत्पातसहा अभिजातशिरोमणयः श्रीपुरुषोत्तमदासटाण्डनमहोदयाः सभापतिपदमलङ्कुर्वन्ति। तेषामभिभाषणं नितरामनर्घमपि

पत्रिकाया अस्याः स्वल्पकायतया साकल्येन प्रकाशयितुमशक्यमिति तदीयः संक्षिप्तः सारोऽस्यामेव पत्रिकासंख्यायामस्माभिः प्रकाश्यते।

माननीयपट्टभीश्रीसीतारामियामहोदयानां विगताधिवेशनसभापतीनां स्वपदपरित्यागावसरोपहृतेनाभिभाषणेन यद्यपि वयं भाविक्षेमप्रत्याशा-हतास्तथापि स्वदेशसेवाव्रते दृढ़व्यवसायिनां व्यतीतसंख्यातिगकृत्यकलापैः सुविदितस्वातन्त्र्याणां माननीयटाण्डनमहोदयानां वैयक्तिकप्रभावप्रत्ययेनैव महतीं कल्याणप्रत्याशां वहामः। सर्वनियन्ता श्रीभगवानमीषां सुदीर्घमनामय-मायुः कर्मशक्तिमकुण्ठितां स्वदेशसेवाव्रते सुदृढ़व्यवसायमात्मतन्त्रतयैव च कृत्यकलापाध्यवसायमनारतं विधेयादिति।

पश्चिमवङ्गसंस्कृतमहासम्मेलनम्—

वर्त्तमानभाद्रपदस्य त्रयोविंशदिवसे चतुर्विंशदिवसे च 'हाओड़ा टाउनहल्' इत्याख्य हाओड़ाप्रदेशीयपौरसभाभवने कलिकाताराष्ट्रीय-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाणां माननीयश्रीयुक्त-सदानन्दभादुड़ीएम्-ए-पि एइच् डि महोदयानां प्रधानाध्यक्ष्येण हाओड़ासंस्कृतसाहित्यसमाजेन विशेषतः कृतप्रबन्धं पश्चिमवङ्गसंस्कृतमहासम्मेलनस्य महता समारम्मे-णाधिवेशनं समजनि। तत्र सुयोग्यानां विभागीयाध्यक्षाणामाध्यक्ष्येण विभागीयशास्त्रतत्त्वेषु सुनिष्णातानां तत्त्वव्याख्यातॄणां समन्वयेन विभिन्न-शास्त्रतत्त्वेषु रसिकानां श्रद्धावतां नानादिग्देशागतानां सामाजिकानां समवायेन च सम्मेलनस्य सर्वथा साफल्यमन्वभूयत। तत्रापि प्राच्य-संस्कृतौ निरतिशयश्रद्धाशालिनां हाओड़ाप्रदेशवास्तव्यानां धनिकादि-वैषयिकसमाजानामेव महानुत्साहो बीजमिति त एते सुतरां परितुष्टेन चेतसास्माभिरभिनन्द्यन्ते।

द्वितीयदिवसे समाप्ते प्रधानसभाकृत्यनिवहे मुख्यसभापतिभिरति-गभीरार्थं ललितभाषामयं महदभिभाषणं वाचितम्। यत्र संस्कृतस्य प्राचीनसमृद्धिः वर्त्तमानदुरवस्था तत्प्रतीकारोपायाः राष्ट्रभाषादि-

विचारः सामाजिकानां संस्कृतसमुन्नतये कर्त्तव्योपदेशादिकञ्च सुस्पष्टमात्मलाभमकुर्वन्। अथ माननीयपश्चिमवङ्गराष्ट्रपालानां डाः श्रीकैलासनाथकाट्जु महोदयानामाध्यक्ष्येण हाओड़ा-संस्कृतसाहित्यसमाजस्य वार्षिक-महोत्सवः प्रावर्त्तिष्ट। तत्र प्रथमतो नियमेन सभापतिवरणादिकृत्यानन्तरं राष्ट्रपालेन सभाध्यक्षमहोदयेन हिन्दीभाषया वितीर्णमभिभाषणम्। यत्र संस्कृतविद्यायाः सुमहद् गौरवं तथा संस्कृतभाषाया अनायासेन शिक्षणार्थं भूरिप्रचारार्थञ्च मार्गो विनिर्दिष्टस्तदर्थं समितिसङ्घटनप्रस्तावश्च समुपस्थापितः। महोत्सवसभाया अन्ते समाजसदस्यैः कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तलस्य समयलाघवार्थं लघूकृतस्य सुष्ठु प्रयोगेण नानादिग्देशागताः समुत्साहवन्तः सामाजिकाः सुसन्तर्पिताः। अभिनयात् पूर्वमेव सभापतिसाधुवादविघोषणानन्तरं सभा समाप्ता।

हिन्दीभाषा—पश्चिमवङ्गराष्ट्राधिकारेण पश्चिमवङ्गराष्ट्रान्तर्गतेषु सर्वेषु माध्यमिकविद्यालयेषु प्रधानशिक्षकाणां समीपे एवं निर्देशो दत्तः, यत् आगामिवर्षारम्भात् प्रभृति पञ्चमश्रेण्यां षष्ठश्रेण्याञ्च हिन्दीभाषाया अवश्यपाठव्यवस्था कर्त्तव्येति। हिन्दीभाषायाः शिक्षाप्रदानाय सुयोग्यशिक्षकलाभे सति परवर्त्तिसंवत्सरात् प्रभृति उच्चतरश्रेणीष्वपि हिन्दी पाठनं प्रवर्त्तयितव्यमिति।

———

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 6. | १८७२-शकीये आश्विने ३३श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या | October 1950.

श्रीश्रीदुर्गामङ्गलम्

देवी दुर्गतिदारिणी भगवती भीमा भयध्वंसिनी
दुष्टोत्पातविमर्द्दिनी स्थितिभृतां सर्वार्थसन्दायिनी ।
कैलासाचलचारिणी करुणया काले धरागामिनी
भव्यायास्तु भवप्रिया प्रतिपदं त्रैलोक्यसन्धारिणी ॥१॥
हेरम्बं भवविघ्नराशिहरणे सैषा नियुङ्क्तां सदा
स्कन्दं शत्रुनिवर्हणे तनुभृतां शक्तेस्तथा साधने ।
वाणीं वाङ्मयकौशलप्रणयने शास्त्रार्थसन्धारणे
दीनानामसमा गतिर्भगवती कात्यायनी शाश्वती ॥२॥
आदौ सा सुरथेन मेधसमुनेरादेशतः पूजिता
वैश्येनापि समाधिना हितकृते कृत्वाकृतिं मृन्मयीम् ।
तेनाभूत् सुरथो मनोरथवशात् सावर्णिनामा मनुः
प्राप्तश्चापि समाधिना बहुमतं ज्ञानं चिरान्मुक्तये ॥३॥

लङ्काधीश्वररावणक्षयकृते त्रेतायुगे तत्परं
श्रीरामेण समुद्रसैकतगता कात्यायनी पूजिता ।
पौरोहित्यमधत्त यत्र विबुधश्रेष्ठो विरिञ्चिः स्वयं
यातो येन यमक्षयं रिपुरसौ युद्धे नवम्यां तिथौ ॥४॥

कृत्वा शैलसुतार्च्चनं यतहृदा हत्वा तथा रावणं
श्रीरामो विजयोत्सवं परिजनैश्चक्रे दशम्यां तिथौ ।
तस्मादुत्तरमेव देवमनुजैः सम्पूज्यते पार्वती
सर्वत्र प्रतिवत्सरं भगवती सर्वार्थसंसिद्धये ॥५॥

सा देवी समुपास्यते नरगणैर्वारद्वयं वत्सरे
श्रीपूर्णे शरदागमे नवरुचा कान्ते वसन्ते तथा ।
विस्तारं समधत्त शारदमहो यद्यप्यकाले कृतः
साक्षात्तत्र फलेक्षणात् फलजुषां हेतुः प्रवृत्तौ फलम् ॥६॥

कृत्वा दैवतसुप्तिमोहसमये मन्त्रैः शुभं बोधनं
पुण्ये श्रीफलपादपे सुरचिते रूपे तथा मृन्मये ।
पूजापद्धतिदिष्टमन्त्रविहितैः प्राणप्रतिष्ठामुखैः
कृत्यैश्चिन्मयता जड़स्य मनुजैः साध्या लसद्भक्तिभिः ॥७॥

सैषा बोधनमन्त्रतन्त्रविधिना कात्यायनी बोधिता
गन्धाद्यैरधिवासिता प्रियपदैर्मन्त्रैस्तथामन्त्रिता ।
नानाकल्पनियन्त्रिता गिरिसुता ध्याता समभ्यर्चिता
स्वैरङ्गैः परिवेष्टिता वितरतु क्षेमं सदा प्रार्थिता ॥८॥

नवसूक्तिमालिका

सौजन्यमन्येषु कुरुष्व नित्यं विहाय दौर्जन्यविधिं दुरन्तम्।
येनापरे त्वय्यपि साधुवृत्ता बाढ़ं भविष्यन्ति हिते प्रवृत्ताः॥
यत्नेन पुष्टा जलसेचनाद्यैः फलैः प्रसूनैरपि शाखिसङ्घाः।
सम्भावयन्ति स्वत एव लोकान् सार्वत्रिकी रीतिरियं जगत्याम्॥
परेषु वाचं परुषां वदन्तो वृथैव वाञ्छन्ति जनाः सुवाचम्।
पदाहतश्चेद् भुजगो जनेन स तं दशत्येव विना विलम्बम्॥

मासप्रकृतिः

यस्मिन् मासे अश्विनीनक्षत्रे पूर्णिमाया अन्तो भवति, स चान्द्र आश्विन इत्याख्यायते। सूर्यस्य कन्याराशिस्थितिकाल एव तस्य सम्भवात् स कालः सौराश्विनसंज्ञां भजते। अस्मिन् मासे संस्कारकर्मसम्बन्धिसङ्कल्पवाक्येषु 'आश्विने मासि कन्याराशिस्थे भास्करे' इत्येवं माससमुल्लेखः कार्यः। अस्य मासस्य सौरदिनगणनया नवमदिवसे पितृलोकमुद्दिश्य श्राद्धानुकल्पतिलतर्पणप्रारम्भः; यस्य महालयामावास्यायां परिसमाप्तिः। अष्टादशदिवसे कृष्णायां नवम्यां नवम्यादिकल्पारम्भो देव्या बोधनञ्च। तन्मते ततः प्रारभ्य शुक्लां दशमीं यावत् प्रतिदिनं देव्याः कात्यायन्याः पूजा सप्तशतीस्तोत्रपाठश्च। तदुक्तम्, 'आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्' इति। तथा, 'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी। तस्यां ममैतन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः। सर्वाबाधाविनिर्मुक्तो धनधान्यसुतान्वितः। मनुष्यो मत्प्रसादेन भविष्यति न संशयः।' इति।

अस्य चतुर्विंशे दिवसे महालयापार्वणश्राद्धम्। अशक्तानां पितृलोकस्वर्गकामनया भोज्यादिदानम्। पञ्चविंशदिवसे प्रतिपदादिकल्पारम्भो नवरात्रिकव्रतारम्भश्च। अस्य नवरात्रिकव्रतस्य वङ्गेतरेषु देशेषु

भूयान् प्रचारः। ये प्रतिपदादिकल्पमनुवर्त्तन्ते तेषां ततः प्रभृत्येव सप्तशतीस्तोत्रपाठः प्रत्यहं नवमीं यावत्। एकोनत्रिंशद्दिवसे षष्ठ्यादिकल्पारम्भः सायं देव्या बोधनम् आमन्त्रणाधिवासौ च। त्रिंशे दिवसे भगवत्याः श्रीदुर्गायाः शारदपूजारम्भः सप्तम्यादिकल्पारम्भश्च।

अस्मिन् मासे जातो जनो राजप्रियः काव्यनृत्यसङ्गीतकुशलः कुशाग्रबुद्धिर्दानशीलो माननीयो भक्तिमांश्च।

मेषकर्कटवृश्चिकधनूराशिषु जातानां रविशुद्धिः, त्रयोदशदिवसादुत्तरञ्च मेषवृषकर्कटसिंहवृश्चिकधनुर्मकरराशिषु जातानाम्। गुरुशुद्धिस्तु मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिषु समुत्पन्नानाम्।

एष शरत्समयः। अस्मिन् काले शरीरे पित्तवृद्धिर्जायते। तदनुसारेण पित्तोपशमसाधनवस्तुव्यवहारादिकं कार्यम्।

मतिमञ्जरी

प्रतिवर्षमेव वसन्ते तथा शरदि महता समारम्भेण द्विः परिपूज्यते सपरिवारा भगवती कात्यायनी। कालान्तरापेक्षया तत्रैव कालद्वये पूजायां को विशेष इति प्रश्नस्योत्तरमाह देवीभागवतं यथा ;—

श्रृणु राजन् प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम्।
शरत्काले विशेषेण कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम्॥
वसन्ते च प्रकर्त्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम्।
द्वावृतू यमदंष्ट्राख्यौ नूनं सर्वजनेषु वै॥
शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राणिनामिह।
तस्माद् यत्नादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता॥
द्वावेव सुमहाघोरावृतू रोगकरौ नृणाम्।
वसन्तशरदावेव जननाशकरावुभौ॥

तस्मादत्र प्रकर्त्तव्यं चण्डिकापूजनं बुधैः।
चैत्रेश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ॥ इति।

वयन्तु तत्र तमेव हेतुं न पर्याप्तं मन्यामहे। न हि कालान्तरेऽपि न वयमिदानीमामयमुदित्वरं पश्यामः। तदुक्तहेतुमुपादाय कात्यायनी-पूजायाः कालनिर्णये कर्त्तव्ये प्राप्तं तत्र कालान्तरमपि।

तदत्र कारणान्तरमप्यनुसन्धेयम्। तदत्र वयं ब्रूमो यथा,—

ऋतूनां परमोतकृष्टौ वसन्तशरदावृतू।
प्रकृतिस्तत्र शोभाढ्या पत्रपुष्पफलादिभिः॥
पूजायामुपयुज्यन्ते पत्रपुष्पफलादयः।
उपचारा विशेषेण न तु कालान्तरे तथा॥
दीना एवाधिका लोके मातृभक्ता विशेषतः।
पूजोपकरणं तेषां पत्रपुष्पफलादिकम्॥
धनिकोचितसम्भार-संग्रहस्तैः सुदुष्करः।
तस्मात्तत्रैव पूजाया विधानं विनियन्त्रितम्॥

किञ्चानेन फलान्तरमपि निष्पन्नम्। तथाहि ;—

दक्षिणोत्तरभेदेन वर्षे स्यादयनद्वयम्।
वर्षमेकमहोरात्रो देवानां परिमाणतः॥
अयनं दक्षिणं रात्रिरहः स्यादुत्तरायणम्।
देवानामात्मवत् सेवा कर्त्तव्येति विधानतः।
पूजा दिने तथा रात्रौ देवानामुचिता यतः।
दक्षिणायनवर्त्तिन्यां रात्रौ शरदि पूजनम्।
उत्तरायणगे तद्वद् वसन्ते दैवते दिने॥
वर्षार्द्धमाश्विनो मासो वैशाखाद् वत्सरादितः।
कार्त्तिकादथ चैत्रः स्यात् समः कालस्ततो द्वयोः॥

ब्रह्मसूत्र-मितभाष्यम्

(जन्माद्यस्य यतः)

[निबन्धकः—श्रीचारुकृष्णदर्शनाचार्यः]

(पूर्वानुवृत्तम्)

न च विश्वं सदसद्भिन्नं सत्त्वेनाबाधितप्रत्ययात्। नाशात् परं च भवत्यसत् कालभेदेनाविरोधात्, न च सत्यत्वे ब्रह्मवत् सदानन्त्वापत्तिः, अनित्यत्वात् 'अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यमि'ति श्रुतेः, अनित्यैर्हविरादिभिर्द्रव्यैर्नित्यं ब्रह्म प्राप्तवानस्मीत्यर्थः। 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मामि'ति स्मृतेरुपलब्धेश्च। न च मिथ्याभूतैर्द्रव्यैरिति क्वचिदप्युक्तम्। 'सच्च त्यच्चाभवत्' 'ततो वै सदजायत' 'कथमसतः सज्जायेत' 'अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम्' इत्यादिश्रुतिषु जगतः सत्यत्वाभिधानात्, सत्यम् भूतपञ्चकम्। तथाच कारणं त्रिकालवृत्ति, कार्य्यं तु वर्त्तमानकालिकमिति विशेषः। तस्मात् 'मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम्; सत्यं त्रिकालवृत्ति गौणनित्यमिति यावत्। अन्यथाऽधिष्ठानमृत्तिकाज्ञानाद् घटो विलीयेत, व्यवहारिकत्वात् न तथेति चेत्, तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमिति व्यर्थं, दृष्टतत्त्वानामपि शुकव्यासादीनां यथायथव्यवहारदर्शनाच्च। न च व्यवहरन्नपि मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्ते इति वाच्यं, जातायां बुभुक्षायामन्नादावेव प्रवृत्तिदर्शनात्, न मृदादौ, कृते च भोजने स्वस्थतादर्शनाच्च। वशिष्ठश्च ज्ञानी शोकात् रोरुद्यमान आत्मघातार्थं प्रवृत्तः, व्यासश्च सुतविरहशोकात् रोरुद्यमानस्तदनु चलितस्तथापि न श्रद्धत्ते इति बालभाषितम्। पित्ताक्रान्तश्च तिक्तार्थी प्रवर्त्तते निम्बे, न गुडे। न च ब्रह्मैव सत्यमिति श्रुतिराह। न च तात्त्विकव्यवहारिकप्रातिभासिकभेदेन वस्तुत्रैविध्यं, बुद्धोच्छिष्टं च तत्। तथाहि बोधिचर्य्यावतारपञ्जिकायां तथ्यमिथ्याभेदेन संवृतद्वैविध्यमुक्तम्। अदुष्टेन्द्रियजातं तथ्यसंवृतिर्दुष्टेन्द्रियजातं च मिथ्यासंवृतिरिति। तदुक्तं—

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां षण्णामपि ग्राह्यमवैति लोकः।

सत्यं हि तल्लोकत एव शेषं विकल्पितं लोकत एव मिथ्या" ॥ इति,

इतरच्च परमार्थसत्यं बुद्ध्यतीतं शून्यं मन्यन्ते । तदप्युक्तं ;—

"संवृतिः परमार्थं च सत्यद्वयमिदं मतम् ।
बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते" ॥ इति ।

नागार्जुनकारिकाव्याख्यायां चन्द्रकीर्त्तिनाप्युक्तम् ;—

"प्रमाणभूतं व्यवहारसत्यं प्रमेयभूतं परमार्थसत्यम्" इति ।

या च बौद्धैर्मिथ्यासंवृतिरुच्यते, सैवोच्यते मायिकैः प्रातिभासिकीति । तदिदं सुष्ठूक्तं—"मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते" इति । नैव वदन्ति वेदान्ता, ब्रह्मजगतोर्द्वयोरेव सत्यत्वाम्नानात् नित्यानित्यभेदेन च भेदात् । रज्जुसर्पादयश्च तुच्छा एव ज्ञानमात्रस्वरूपत्वात, तत एव स्वप्नवत भयकम्पाद्युत्पत्तेः कृतं विषयस्वीकारेण, विसंवादे दोषसमवहितात् कुप्रकारणात जायते विपर्यासप्रत्यय इत्युक्तम् । रज्जुसर्पखपुष्पयोस्तुच्छत्वाविशेषेऽपि दृष्टपूर्वत्वात सर्पस्य बाधाभावाच्च प्रत्यक्षं, न खपुष्पस्यातथात्वात् । अतएव वस्तुसतोऽप्यदृष्टपूर्वस्य न भ्रमः, तस्मात बाधकाले नात्र सर्पो दृष्टः, किन्तु रज्जुरेव सर्पत्वेन प्रत्यभात, न वा प्रातिभासिकः सर्पो जातः, स इदानीं विनष्ट इति व्यवहारः । निर्दोषत्वादस्य प्राबल्याच्च, रज्जुसर्पादेस्तुच्छत्वात् सर्पकार्य्यं न दंशगत्यादि किन्तु प्रतीतिमात्रत्वात तत्कार्य्यं भयकम्पाद्येवेति बोध्यम् । न चासौ मायाकार्य्यः, तथात्वे न नियमेन सदृशं रज्ज्वाद्यपेक्षेत मायायास्तदपेक्षाभावादित्युक्तं, भवति च भ्रमः सदृश एव रज्ज्वादाविति तत निमित्तमात्रमिति । एतेन तद्दृष्टान्तेन जगतो चेदस्यापि मिथ्यात्वकल्पनं हेयम् ; उभयसम्मतस्यैव दृष्टान्तत्वात । तथा च पारमर्षं सूत्रं "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त" इति । 'यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते, तथा परीक्षका अपि, सोऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरोधेन च प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्ति" । इति च प्रामाणिकाः । अतः सर्वे लौकिकाः परीक्षका वेदान्ताश्च पारमार्थिकसत्यतामेव जगतो वदन्ति । जगन्मिथ्यादुराग्रहैर्बौद्धैरेव मिथ्यात्वानुमानदृष्टान्तार्थं कल्पिता रज्जुसर्पालातचक्रादयः । तथाहि—

"अलातचक्रनिर्वाणस्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।
धूमिकान्तप्रतिश्रुतकामरीच्यद्भिः समो भवः" ।।

इति, नातः शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीनां नामाप्युपलभ्यते प्रस्थानत्रिके, उपलभ्यन्ते च भूम्यौषधिक्षीरदध्यादयो विकारदृष्टान्ताः श्रुतिसूत्रयोः ;— "यथा भूमेरोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्" इति श्रुतिः, 'क्षीरवद्धीति सूत्रं च, न चैते रज्जुसर्पादिसाम्यं भजन्ते ।

नचात्मज्ञाने विश्वप्रलयो मानाभावात । नच "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि"ति श्रुतेस्तत्त्वज्ञानदशायां प्रलय एवेति वाच्यं, कुत इति चेत, शृणु, मैत्रेयीमात्मतत्त्वमुपदिशता याज्ञवल्क्येनोक्तं, यथा सैन्धवखण्डो जलक्षिप्तो जलेनैकीभवति, अदृश्यमानोऽपि तत्रैव वर्तते तथा सर्वव्यापी परमात्मापि महाभूतैः पञ्चभिरेकीभूत एव स्थितो महाभूतेभ्यः शरीरैः सहोत्पद्य तैः सह विनश्यति । अनुः सहार्थे । किन्तु तस्य प्रेत्यसंज्ञा नास्ति, प्रेत्य एव मृत इति नाम न भवति न म्रियते इति यावत । नचास्य ज्ञानिपक्षे व्याख्यानं युक्तं, ज्ञानिनां जन्मान्तराभावात् ल्यबन्तप्रेत्यशब्दस्य जन्मान्तरपरत्वात, 'प्रेत्यामुत्र भवान्तरे' इति कोषात, विनश्यतीति न प्रेत्य संज्ञास्तीति विरुद्धं मत्वा मैत्रेय्याभिहितं, 'मा भगवानमूमुहत्' 'न वा अहमिमं विजानामी'ति अत्रोत्तरमुक्तं, "न वा अहं मोहं ब्रवीमि, अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" "अलं वा अरे इदं विज्ञानाय" आत्मनोऽमृतत्वमेव विज्ञानाय पर्याप्तमित्यर्थः । अतो 'भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीति' उत्पन्नविनष्टवद् व्यपदिष्टो भवतीत्यर्थो वाच्यः । तत्र जलनिक्षिप्तसैन्धवखिल्यवत यद्यात्मा सर्वानुगतो नित्य एव तर्हि केनापीन्द्रियेण किमिति न ज्ञायते इति प्रश्ने आत्मन इन्द्रियायोग्यत्वमेव हेतुं दर्शयितुमाह यत्र हीति, यत्र सृष्ट्युत्तरकाले, नत्वविद्यावस्थायां, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य विद्यावस्थापरत्वस्य प्रतिवक्ष्यमाणत्वात । द्वैतमिवेति ब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयभावाद् वस्तुतोऽद्वैत-

त्वेऽपि द्वैतवद् भासमानत्वात् द्वैतमिव भवति विश्वमित्यर्थः, हिः प्रसिद्धौ, तत्र तस्मिन् काले इतरः संसारी जीव इतरं स्वभिन्नमाघ्रेयं विषयं घ्राणेन जिघ्रति, एवमुत्तरत्र। तथाच स्थितिकाले जीवो गन्धादिविषयमेवानुभवति, न तु सर्वव्यापिनमात्मानं कर्ममालिन्याद् बुद्धेरिति भावः। तर्हि प्रलये पश्यतु, तत्राह ;—यत्रेति। यदा प्रलयकाले अस्याङ्गुलिनिर्दिष्टस्य परिदृश्यमानस्य जगतः सर्वं प्रपञ्चजातम् आत्मैवाभूत, कारणब्रह्मात्मना संपद्यते, वैदिके नये लङ्लुङ्लिटां सर्वकालिकत्वात, तत् तदा केन इन्द्रियेण कमाघ्रेयं जिघ्रेदित्यादि। तदानीं विषयेन्द्रिययोरभावात् ज्ञानसामान्याभावः। यदि स्थूलस्य विषयस्यैव ज्ञानाभावस्तदा कैव कथातिसूक्ष्मस्यात्मन इति सर्वथातीन्द्रियत्वमात्मनो दर्शितम्। एतदेव द्रढ़यति येनेदं सर्वमिति। त्वं तु देहात्मभ्रान्त्या इन्द्रियैरेव विषयजातं गृह्णासि, आत्मनस्त्वतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्च ज्ञानाभाव इति भावः। देहात्मभ्रान्तां मैत्रेयीं देहव्यतिरिक्तत्वमात्मनो वदन् देहस्य यावद्धर्मवैलक्षण्यं तस्याः प्रपञ्चयति,—स एष नेति नेतीति। स एष आत्मा नायं देहो नायं देहो यत आत्मा अगृह्य इत्यादि, दार्ढ्यार्थं वीप्साप्रयोगः, एतादृशात्मज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युपसंहृतम्।

अत्र यत्र त्वस्येति श्रुतेर्विद्यावस्थापरतया व्याख्यानं न समीचीनं, विद्योत्पत्तौ विश्वप्रलये मानाभावात्। न हि विश्वमविद्याजातं, येन विद्यया तद्विनाशे तत्कार्यं विश्वं विलीयेत। वेदान्तेषु ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वश्रवणात्, श्रौतेषु सौत्रेषु च सृष्टिप्रकरणेषु अविद्याशब्दादर्शनात् श्रौताविद्याशब्दस्य कर्मपरत्वाच्चेत्युक्तम्। नचानिर्वाच्याविद्या श्रौती बौद्धोच्छिष्टत्वात्, बौद्धैरेव च तत्त्वज्ञानादविद्यानाशे विश्वप्रलय इष्यते तैरेवाविद्याजातत्वाभ्युपगमाद् विश्वस्य। "अविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूप"मिति तेषामेव हि सृष्टिप्रक्रिया। उक्तं च चन्द्रकीर्तिना बौद्धेन विवर्ताचार्यप्राक्तनेन "तत्त्वदर्शने हि सर्वपदार्थानामेवानुपलम्भात् नास्ति किञ्चित् यदालम्ब्य कर्म कुर्यात, तथा अविद्वान् कारकस्तस्मात् न विद्वान् तत्त्वदर्शनादि"ति।

आह च बौद्धप्रक्रियायां माधवाचार्यः—"भावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदयः" इति। तथा "तदेवं भावनाचतुष्टयवशात् निखिलवासनानिवृत्तौ परिनिर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति"। तेषां नये शून्यमेव परमार्थसत्यम्।"

किञ्च तत्त्वज्ञानाद् विश्वप्रलये केन कमिति विषयेन्द्रियाधिक्षेपवत् 'कः केन कं पश्येदि'ति कर्तुरप्यधिक्षेपोऽकरिष्यत, भवतां नये तत्त्वज्ञानादविद्याकल्पितजीवस्यापि प्रलयात्। यदि च तत्त्वज्ञानाद् विषयेन्द्रियाभावः श्रुत्याभिप्रेयेत, तदा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति विज्ञातृत्वनिबन्धनेन्द्रियागम्यत्वाधिक्षेपः श्रौतो नोपपद्येत। न च 'ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते' इति श्रुतिराह, तस्मादात्मन इन्द्रियागम्यत्वपरमेवेदं ज्ञेयम्।

यच्चोक्तं सामुद्रलवणस्य स्वकारणे जले प्रविलयवत् खिल्यभावापन्नजीवस्य स्वकारणे ब्रह्मणि प्रविलय इति तन्न, पार्थिवलवणविशेषे रूढस्य सैन्धवशब्दस्य योगेन जलविकारोक्तेरन्याय्यत्वात्, "लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद् योगापहारिणी। कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधतः"॥ इत्यनुशासनात्। सैन्धवखण्डश्च जलसंयोगात् काठिन्यं विहाय द्रवत्वं भजते, वह्निसंयोगात् स्वर्णादिरिव, नातः कारणे कार्यलयदृष्टान्तो युक्तः। नचाविद्यया ब्राह्मणखिल्यभावत्वं जीवस्य वेदान्ता वदन्ति, तदंशत्वोक्तेः। न वा नित्यस्य ब्रह्मयोनित्वं युज्यते, येन तस्मिन् विलयस्तस्य कल्प्येत। न च जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत् स्फटिकस्यालक्तरागरक्ततावद्वा जीवभावं ब्रह्मणः श्रुतयो वदन्ति, प्रतिबिम्बवादस्य योगिसम्मतत्वात् याज्ञवल्क्येन योगप्रकरणे तथैवोक्तेः;—"तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्" इति। न च जीवो विनश्यति, 'न जीवो म्रियते' इति श्रुतेः, "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य" इति न्यायाच्च। न च मैत्रेय्या मोहापनोदनार्थं आविद्यकखिल्यभावस्य विनाश उक्तः श्रुतौ स्वकल्पितत्वात् तस्य, किन्तु अविनाशित्वोक्त्या निवारितो मोह इति (क्रमशः)

छन्दोगक्रियासारः

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः ।]

(पूर्वानुवृत्तः)

अथ सपिण्डीकरणम्

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः। समानः पिण्डो यस्य, असौ सपिण्डः प्राप्तपितृलोको भण्यते। तस्य हि पिण्डः समानः साधारणो भवति। यतः सपिण्डीकरणात् परतः खल्वयं पार्वणभाग् भवति। तत्र च पितामहादिभिः सममस्य पिण्डदानं प्रवर्त्तते। तदानीञ्च यदस्मै दास्यते मात्रादीनामपि तत्र भाग इति। पूर्वञ्च सपिण्डीकरणात् न पितामहादिभिः समानोऽस्य पिण्डी भवति, नवा तत्रान्यस्य भाग इति। तस्मादसपिण्डस्य सपिण्डकरणं सपिण्डीकरणमिति कर्मणो नामधेयम्।

पार्वणमेकोदिष्टञ्चाभिधाय सपिण्डीकरणस्याभिधानात् पार्वणैकोद्दिष्टाभ्यामेतद् विक्रियते। स्मरन्ति च।

"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम्।
तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्"। इति

पूर्णसंवत्सरादिरस्य कालः। (१) तत्र कृतनित्यक्रियः शेषमासिकं समाप्य यथासम्भवं दानादिकमुत्सृज्य अपराह्णे राक्षसीवेलातः प्राक् सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम्। तत्र क्रमः। पादौ प्रक्षाल्याचम्य श्राद्धपूर्वकाले वास्तुपुरुषादीनभ्यर्च्च्य दैवे पश्चिमायां दिशि यवोदकप्रोक्षितपूर्वाग्रदर्भद्वितययुक्तमासनद्वितयमेकं वा तत् पित्र्ये दक्षिणस्यां दिशि तिलोदकप्रोक्षितदक्षिणाग्रैकदर्भयुक्तानि आसनानि आसनं वा परिकल्प्य प्रेतपक्षे च तत्पूर्वतो दक्षिणस्यां दिशि तिलोदकप्रोक्षितदक्षिणाग्रैकदर्भयुक्तमासनं परिकल्प्य तत्र तत्र ब्राह्मणान् स्थापयेत्। दैवे युग्मानेकं

वा पित्र्ये अयुग्मानेकं वा प्रेतपक्षे चैकं स्थापयेत्। सर्वं दैवकृत्यं प्राङ्मुख उपवीती पातितदक्षिणजानुर्यवोदकेन ऋजुदर्भैश्च कुर्यात्। पितृकृत्यञ्च दक्षिणामुखः प्राचीनावीनी पातितवामजानुर्द्विगुणदर्भैस्तिलोदकेन च कुर्यात्। तत उपवीतित्वादिना दैवब्राह्मणमभ्यर्च्य तस्मै जलं दत्त्वा कुशादीनादाय विष्णुरोम् अद्ये त्यादि अमुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः सपिण्डोकरणार्थम् अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य वृद्धप्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वणविधिकश्राद्धे कर्तव्ये पुरुरवोमाद्रवःसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां पार्वणविधिकसपिण्डोकरणश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणयोः ब्राह्मणे वा अहं करिष्ये" इत्यनुज्ञां प्रार्थयेत। ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञानम्।

१। पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा" इति श्राद्धसूत्रम्। १२।

"यदहर्वृद्धिरापद्ये त"। इति श्राद्धसूत्रम्। १३।

(क्रमशः)

वृत्तवर्तिका

श्रीमतां पारिषदानां विशेषविज्ञानाय वृत्तमिदं निवेद्यते ;—वर्त्तमानवर्षीयस्य एप्रिलमासस्य अष्टादशदिवसे बुधवासरे वङ्गीयसंस्कृतशिक्षापरिषदः प्रथमपरीक्षायाः विंशदिवसे शुक्रवासरे द्वितीयपरीक्षायाः त्रयोविंशदिवसे सोमवासरे च उपाधिपरीक्षायाः प्रारम्भो भवितेति तदीयव्यवस्थालयादवगतम्।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 7. — १८७२-शकीये कार्त्तिके ३३श-वर्षस्य ७म-संख्या — November 1950.

श्रीश्रीश्यामामङ्गलम्

श्यामा दुर्दमरक्तबीजदलनी घोरा श्मशानैषिणी
प्रोच्चण्डासुरचण्डमुण्डदमनी भक्तप्रियाधायिनी ।
रौद्री विघ्नविमर्दिनी शवकरैः काञ्चीकृतैः शोभिनी
काली कालकरालभीनिशमनी भव्यास्तु लीलार्थिनी ॥१॥

सद्यश्छिन्नशिरःकृपाणकलिता वामे स्वहस्तद्वये
दक्षे चापि वराभयेन सहिता भीमा प्रसन्ना तथा ।
पञ्चाशन्नरमुण्डवर्त्तितबृहन्माला करालाकृतिः
घोरध्वानशिवागणैः परिवृता काली शिवायास्तु नः ॥२॥

कृष्णस्रस्तकचोच्चया रसनया रक्तं पिबन्ती मुहुः
सृक्कद्वन्द्वगलतसपत्नरुधिरा दिव्या चतुर्वर्गदा ।
बालार्कोज्ज्वललोचनत्रययुता शम्भोरुरःसंस्थिता
दुष्टादुष्टभयाभयप्रदपदा श्यामा चिरं पातु नः ॥३॥

या सृष्टिस्थितिसंहृतीः प्रतनुते लीलावशात् सर्वतो
नीरूपापि हिताय भक्तभविनां रूपं विचित्रं श्रिता ।
यन्मन्त्रं जपतां लसन्ति करयोः सर्वा विभूतिः परा
सेयं शाश्वतशान्तिदा दवयतु ध्याता सतां कल्मषम् ॥४॥

यस्याः शक्तिलवेन तीक्ष्णकिरणः प्राचीतटादुद्गतो
ध्वान्तं संहरति प्रवर्त्तयति च क्षेमं महीमण्डले ।
यस्याः शक्तिलवो हुताशनगतः सर्वं विदग्धुं क्षमः
सा विश्वान्वयिशक्तिमूलविभवा श्यामा शिवायास्तु नः ॥५॥

विद्याद्या विविधाकृतिः सुकृतिनां चिन्तावशादुद्गता
घोरा कापि तथा शिवा शिवमुखैर्देवैः समाराधिता ।
प्रत्यब्दं शरदागमे निशि निजैर्भक्तैः समभ्यर्चिता
नित्यं तेषु वरप्रदा भगवती श्यामास्तु नः श्रेयसे ॥६॥

यन्मन्त्राक्षरवैधजापविधिना सिद्धिं गताः केचन
भ्रष्टाः केचन वा परे नियमतो व्यापत्तिमभ्यागताः ।
या शिष्टेन पथार्चितैव शुभदा लोकेषु नैवान्यथा
सा तन्त्रोदितसाधनक्रमपथा भव्यं विधत्तां शिवा । ७॥

दुष्टानां भयवर्द्धनाय दधती खड्गं नृमुण्डं तथा
शिष्टानामभयाय तद्वदभयं दिव्यं वरं बिभ्रती ।
एकत्रैव शिवाशिवान्वयवती कृत्यप्रभेदाशया
श्यामा सर्वहितानि साधयतु नः प्रत्यब्दमाराधिता ॥८॥

मासप्रकृतिः

यस्मिन् मासि शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते कृत्तिकानक्षत्रे पूर्णिमाया अन्तो भवति, स चान्द्रकार्तिक इत्याख्यायते। सूर्यस्य तुलाराशिस्थितिकाल एव तस्य सम्भवात् स कालः सौरकार्तिकसंज्ञां भजते। अस्मिन मासि जातकर्मादिसंस्कारकृत्येषु संकल्पवाक्ये 'कार्त्तिके मासि तुलाराशिस्थे भास्करे' इत्येवं माससमुल्लेखः।

अस्य सौरकार्तिकस्य प्रथमदिवसे वीराष्टमीव्रतं, तृतीये दिवसे विजया दशमी श्रीरामचन्द्रविजयोत्सवश्च। अष्टमे दिवसे प्रदोषे श्रीश्रीलक्ष्मी-पूजा। द्वाविंशदिवसे भूतचतुर्दशीकृत्यं प्रदोषे चतुर्दशदीपदानञ्च। त्रयोविंशदिवसे श्रीश्रीश्यामापूजा प्रदोषे उल्कादानं श्रीश्रीलक्ष्मीपूजा अलक्ष्मीपूजा च। पञ्चविंशे दिवसे भ्रातृद्वितीयाकृत्यम्। त्रिंशे दिवसे सत्रैंजयात्रनं श्रीश्रीकार्तिकेयपूजा च।

कार्तिके मासि जातो जनो विक्रयदक्षो धनाढ्यो बहुभाषी कुटिलबुद्धिः श्रीमान युद्धविशारदश्च भवति। अस्मिन मासि गृहमुत्तरद्वारं निर्मातव्यम्। अत्र वृषसिंहधनुर्मकरराशिषु जातानां तथा त्रयोदशदिनात परं वृष-मिथुनसिंहकन्याधनुर्मकरकुम्भराशिषु जातानां रविशुद्धिः। मेषमिथुन-सिंहतुलामकरराशिषु जातानां गुरुशुद्धिः। अस्मिन् मासि ऋतुः परिवर्तते। तस्मादत्र सर्वैः सावधानैः स्थातव्यम्। अत्र बलजननं भोज्यं व्यवहर्तव्यम्। परिष्कृते स्थाने वसतिः कार्या। रात्रौ हिमसेवा परिहर्तव्या तथा उष्णं वस्तु व्यवहर्तव्यम।

नवसूक्तिमालिका

यावत् स्वदेहः प्रतिभाति सुस्थ-
स्तावन्न मृत्युं मनसा स्मरामि ।
अस्वास्थ्यलेशे वपुषि प्रवृत्ते
प्राप्तं तमीक्षे सुतरां समीपे ॥
दोषोदयात् प्राग् यदि तन्निरोधो
योग्यैरुपायैः क्रियते मनुष्यैः ।
स्थितिस्तदा विघ्नविनाकृता स्यात्
तत्रैव लोका नहि सावधानाः ॥
रोगं लघुं केचन चिन्तयन्तः
केचिच्च दैवे बहु विश्वसन्तः ।
केचिच्चिकित्साव्ययभीतचित्ता
नश्यन्त्यकाले निजबुद्धिदोषात् ॥
रोगो लघुः कश्चन नैव भाव्यो
न केवलं वा फलदायि दैवम् ।
न वा चिकित्साव्ययभीतिरिष्टा
तथापि विघ्नो यदि नास्ति दोषः ॥

मतिमञ्जरी

एष यान्त्रिकसमुन्नतेः कालः । विज्ञानं किल नानाविधानि यन्त्राणि समुद्भाव्य जगति प्राचीचरत् तानि चोपयुज्यन्ते नानाविधेषु जगतः कार्यकलापेषु । विमानयन्त्रमाकाशमार्गेण विमानसञ्चारोपयुक्तमत्यल्पया कालकलया विमानचारिणो देशान्तरं प्रापयत् कालविलम्बजनितमसौकर्यं

निवर्तयति प्राणवताम् । वाष्परथमारुतरथयन्त्रादिकमपि तथैव। समुद्र-पोतयन्त्रादिकमपि वाणिज्यवृत्तादौ सुतरामुपयुक्तं सर्वं जगदुपकुरुते। वस्त्रतैलशर्करादियन्त्रालयेष्वपि समुपलभ्यते सुमहान यन्त्रस्योपयोगः। किं बहुना हालिकसम्पादनीयं हलकर्षणादिकृत्यमपि साम्प्रतं बहुत्र यन्त्रानुकूल्येनैव सम्पद्यते। तेन सर्वं कृत्यमविलम्बितं श्रमातिशयविनाकृतं सुतरामुत्कर्षकलितञ्च जायते। परन्त्वेवं यन्त्रानुकूल्येन जगति सुतरां प्रचरत्यपि कृत्यादिसौकर्ये तदधीना महाविपत्तयोऽपि दरीदृश्यन्ते प्रत्यहमेव बहुत्र समुपजायमानाः। तथाहि कदाचिद् वाष्परथद्वयस्य चालकप्रमादादिप्रसूतेन मिथः संघट्टनेन, कदाचिदाकाशचारिणो विमानस्य आकस्मिकयन्त्रवैकल्यादिप्रभवेण विपत्पातेन, कदाचित तस्य दैवादुपनतेन वस्त्वन्तराभिघातेन, कदाचिदन्यथान्यथा च संख्यातीताः प्राणिनो यमसदनमकाले गच्छन्ति। तदनयोस्तारतम्यविचारे शुभमशुभं वा प्रधानपदमधिकर्त्तुमर्हतीति नैव विनायासं शक्यते निर्णेतुम्। अशुभस्य प्राधान्येऽपि जगति साम्प्रतं कार्यकलापेषु यावान यन्त्रस्य प्रभावो लब्धास्पदो जातस्तस्य लाघवं नैव कथञ्चित् शक्यसम्पाद्यं भवति।

जगति यन्त्राणां महता प्रचारेण गृहशिल्पादिविशेषा अपि नितरां ह्रासमुपेताः समुपयन्ति च प्रत्यहमेव महता वेगेन। तथाहि वस्त्रयन्त्रादीनां तावता प्रसारेण तन्तुवायादीनां कृत्यानि विघटितानि। तद् वयं जगति यन्त्राणामतिप्रचारेण हितापेक्षया अहितमेव समेधमानं पश्यामः। किन्तु साम्प्रतमीदृशदशायां वयमुपगता येन सत्यपि कामे न शक्यतेऽद्य हिताय पश्चादपसर्त्तुम्। तद् यान्त्रिकव्यापारेषु प्रचलत्स्वेव यथा यथासम्भवं शक्यो विपत्प्रतीकारस्तथैव पदे पदे यतितव्यमिति।

कालिदासीय-कुमारसम्भवम्

[निबन्धकः— श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म स्मृत्वा भक्ति-समन्वितः ।
शाण्डिल्यं परमानन्दं नत्वा तातं तपोनिधिम् ॥
आचार्य्यान् पितरौ चाथ-चित्रा-गौर-सुनो मुदा ।
उमा-शम्भु-कथां चष्टे वाङ्‌मयश्चट्टलस्थितः ॥

(प्रातःस्मरणीयमीश्वरचन्द्रविद्यासागरपादं तथा साहित्याचार्य्यं राजेन्द्रनाथविद्याभूषणपादं चानुसृत्य विरचितम् ।)

प्रथमाध्याये अवतरणिका

सुन्दरादि सुन्दरान्तं हि तत् पश्यामो, यदा वयं कस्मिंश्चिदपि संस्कृत-काव्ये साभिनिवेशं दृष्टिपातं कुर्मः । जगति यदेव महद्, यदेव सुमनोहरं, यदेव मङ्गलमयं, तानि सर्वाणि संकलय्य यथायथं संस्थाप्य च संस्कृत-काव्यचित्रशालाया अमरचित्रकरा अनिर्वचनीयां चित्रावलीमङ्कितवन्तः । दर्शकास्तु तां हृदयोन्मादिनीमालेख्यमालां पश्यन्तः सौन्दर्य्येण महिम्ना च विमुग्धा विस्मिताः स्तम्भिताश्च जायन्ते । हृदयप्लाविरसेषु निमग्नाः सन्तो मर्त्यभूमावपि स्वर्गसुखान्यनुभवन्ति । अपि च तेषामन्तःकरणं स्वत एव साधुतां गच्छति । शिवानां सुन्दराणामालेख्यचयानां संसर्गेण तेषामपि हृदयं शिवं सुन्दरं च जायते । यथा निर्मल आदर्शतले प्रतिकृतिः सुपरिस्फुटं प्रतिभाति, तद्वदेव दर्शकानां हृदयदेशे काव्यवर्णितानां पूतचरित्राणां प्रतिकृतयः सु-प्रतिबिम्बिता भवन्ति । तदा हि जना 'रामादिवत्' सद्वृत्तप्रवृत्ता जगत्पूज्यतामधिगच्छन्ति । कवयश्च यशःप्रभृतीनि फलानि लभन्ते । अत एव प्राचीना आलंकारिकाः—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥"—इति काव्यप्रकाशे

तथा "चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि काव्यादेव" इति साहित्यदर्पणे च निर्दिशन्ति। पाठकास्तु विपुलानन्दलाभाय काव्यं पठितुमारभन्ते। परन्तु काव्यस्य करुणामयी ह्यधिष्ठात्री देवता स्वकीय-दिव्यप्रभावानुषङ्गतः तान् निर्मलीकरोति। अकामयमानेष्वपि पाठकेषु सत्-प्रभावस्थापने भारतीयकवयोऽप्रतिद्वन्द्विन एव। नह्येषातिशयोक्तिः। ये हि महाकवय इत्थं स्वकीयालौकिककवितावलेन पाठकानामन्तःकरणान्युद्भास-यितुं वशीकर्त्तुं च समर्थास्तेषु कालिदास एव श्रेष्ठः। अतः स हि प्रागेवा-लोचनीयः।

द्वितीयाध्याये—कालिदासः

तत्रभवान् कालिदासो भारतीवरपुत्रो भारतकविमुख्यः कीदृशकवित्व-शक्तेराधार आसीत्,—तदेव वर्णयित्वान्येषां रसबोधोन्मेषचेष्टा व्यर्थप्रयास एव। ये हि काव्यशास्त्राणां रसास्वादने यथार्थमेवाधिकारिणस्तादृशाः सहृदया जना एव बोद्धुं समर्थाः,—कालिदासः कीदृशीं कवित्वशक्तिं सहचरीकृत्य धरातल आविर्बभूवेति। स हि संस्कृतभाषायामुत्कृष्टतमं महाकाव्यमुत्कृष्टतमं खण्डकाव्यमुत्कृष्टतमं नाटकं च रचितवान्। कस्यापि देशस्य कोऽपि महाकविः कथमपि कालिदासातिशायी नासीत्, नास्ते चाद्यापि पृथिव्या अत्यल्पसंख्यका एव कवयस्तत्तुल्या इत्येवं निर्देशे कोऽप्यत्युक्तिदोषो नास्ति।

यदा वयं कालिदासस्यामृतमयीं काव्यावलीं पठामस्तदैकेन व्यापारेण मुग्धतामधिगच्छामः। पृथिव्यां यदेव सुन्दरं हृदयोन्मादकरमपापविद्धं महोदारमनुपमञ्च, तदेव कालिदासकाव्यानामुपजीव्यम्। जगति द्वे एव कवीनां वर्णनीये,—अन्तर्जगद् बहिर्जगच्च। नीरेन्द्रप्रतिमं सुनीलं प्रशान्तं नभोमण्डलं, नील-नीरद-प्रभोऽनन्तो जलराशिः, पूर्वापरसमुद्रावगाहिन्य-भ्रभेदिनी पर्वतमाला, वसन्तावताररमणीया प्रकृतिलीलामयी श्यामायमाना वनभूमिः, सैकतलीनहंसमिथुना कलवाहिनी स्रोतस्विनी, केकामुखरं वर्षण-रक्तं काननं, तथा वाड़वाग्निप्रभृति बहिर्जगतः सुन्दरवस्तूनि। अन्तर्जगतश्च

प्रीतिः स्नेहो दया परार्थ आत्मात्सर्गः सहृदयता तितिक्षा चेत्यदीनि। तानि सर्वाणि कालिदासस्य स्वकीया सम्पत्तिरिव। तेषां वस्तूनां यथेच्छं विनियोगः कृतः प्रयोजनवशात् कालिदासेन। यत्र यस्य शब्दस्य विनियोगाद् भावप्रकाशसौष्ठवं जायते, यस्य भावस्य विकाशान्निसर्गसुन्दरीणामालेख्यमालानां चारुता शतशो वर्द्धते, तत्र तेन तथैवशब्दाः पदार्थाश्च स्थापिताः। येनैव चित्रेण प्राणेषून्मादो न जायते, येनैव शब्देन कर्णयोरमृतवर्षणं न भवति, न तच्चित्रं चित्रितं न वा तादृशः शब्दः परिगृहीतः कालिदासेन। अथवा किमधिकेन,—येनैव रसेन हृदयं विधौतं स्वच्छदर्पणवन्निर्मलं सम्यग् भावग्रहणोपयोगि च न भवति—तादृशो रसो हि कालिदासकाव्येषु नास्ति।

मोहविद्धा जीवाः पार्थिव-यन्त्रणया बहुशो व्यथिता निरन्तरं विलपन्तो दुर्वहजीवनभारं कथञ्चिल्लघुनं नयन्ति। तेष्वेव विलापेषु य एव दारुणः सर्वथा मर्मस्पर्शी च,—यदेव विलपितं श्रुत्वा मन्यते कथमप्यस्योपशमः कार्य्य इति,—तदेव मर्मस्पर्शि विलपितं कालिदासेन स्वकीय-करुण-कल्पना-वीणया झङ्कृतम् (यथा, रघुवंशस्य अष्टमे सर्गे अजविलापः; चतुर्दशे निर्वासित-सीताया विलापः; कुमारसम्भवस्य चतुर्थसर्गे रतिविलापः; पूर्वमेघश्च तत्रोदाहरणानि)। येषु गुणेषु सत्सु मनुष्या देवता भवन्ति, पृथिव्याः सर्वमेव सुन्दरं प्रतिभाति,—किं बहुना,—धरित्री स्वर्गातिशायिनी भवति, कालिदासस्तेषामेव गुणानामाधारान् कृत्वा स्वकाव्यानां नायकान् निर्ममे। वासन्ती कोकिला हि तस्य कल्पनादूती, मधुकुसुमगुच्छो हि तस्य कल्पनालङ्कारः, शारदीया निर्मला कौमुदी तस्य कल्पनावसनं, भागीरथी-निर्झरशीकरो हि तस्य कल्पनापाद्यं, हिमालयगुहामुखजातं निर्झर-शीकरसिक्तं श्यामलदूर्वाञ्चलं तस्य कल्पनार्घ्यम्।

उन्मादिना हि तस्य कल्पना कदा वाकाशपथे सञ्चरन्ती लवणाम्बुराशेस्तमाल-ताली-वनराजि-नीलां वेलाभूमिं लावण्यमयीं पश्यति, (यथा रघुत्रयोदशसर्गे)। कदा वाभ्रभेदिन-पर्वतनितम्बेषु सञ्चरणशीलां चञ्चलां घन-कृष्ण-मेघमालां क्रीड़ामयीं दृष्ट्वात्मन्येवात्मानं विलोपयति (यथाकुमारस्य

प्रथमे पञ्चम-श्लोकेः)। अन्यत्र च सैवोन्मादिनी कल्पना स्वयमेव मेघमयी सती सुनीले विशालाकाशपथ उड्डीयमाना नितरामज्ञेयलोकाभिमुखं धावति, प्रमाणं यथा विक्र—चतुर्थाङ्के उर्वशीं प्रति पुरूरवसः—

"अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना।
गमितेन खेलगमने ! विमानतां नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥" इत्युक्तिः।

कदा वा शान्तरसास्पदे तपोवने जीवच्छान्तिप्रतिमाभिर्मुनिकन्याभिस्तदीया कल्पना बालिकेव कुसुमचयन आलवालपूरणे वा प्रवृत्ता, भ्रमरेण मृगेण चेतस्ततो धावति (यथा शकु—प्रथमाङ्के)। ततो वा राजान्तःपुर उपेक्षिताभिमानिनी महिषीव सकरुणाश्रुधारां भृशं विमुञ्चति, क्षणान्तरे च पुनरभिनवमधुलोलुपस्य राज्ञः सुगभीरं हृदयान्तःस्थलं प्रविश्य जन्मान्तरीयां कथां स्मारयति, विमुग्धं नरपतिं पर्युत्सुकं च करोति (यथा शकु—पञ्चमाङ्के हंसपदिकागीतिः)। अन्यत्र च राजराजेश्वरस्य नयनानन्ददायिनीं स्नेहपुत्तलिकां जटावल्कलधारिणीं सन्न्यासिनीं विधाय पर्वतेषु गुहासु च परिभ्रमयति। कदा वा तदीया कल्पनोदासिनीं राजनन्दिनीं स्वहस्ताभ्यामशोक-कुसुम-सम्भारैरलंकरोति, कदा वा काञ्चनकान्तिकर्णिकारपुष्पैस्तस्या वेश-विन्यासं साधयति, कदा वा दुग्ध-धवल-सिन्धुवारप्रसूनैर्माल्यं रचयित्वा तदीयबन्धुरकण्ठे दोलायमानं करोति। तदङ्किता वसन्तकुसुमानां वसन्तपल्लवानाञ्चाभरणेन सज्जीभूता कुमारी यदा मन्थरगमनेन पथिचर्य्यां करोति, मन्ये तदा हि पुष्पस्तवकनम्रा पल्लविनी सञ्चारिणी कापि वासन्ती लतिका त्वस्माकं दृष्टिपथवर्तिनी भवति। तस्य हि कल्पनावीणाया मोहनतानेन मृगी पुलकाद् भावावेशाच्च निमीलिताक्षी जायते। तदीया हि प्रगल्भा कल्पना वशंवदं भ्रमरं भ्रमरी-पीतावशिष्टं मधु साग्रहं पाययति।

यैरेव चित्रैर्दर्शकानां हृदयं स्निग्धत्वं गच्छत्यौदार्य्यं च लभते, अनुषङ्गतो लोकशिक्षा च भवति, दर्शकाश्चात्मविस्मृता जगज्जनेषु प्रीतिमन्तो भवन्ति, तादृशानि मधुराण्येव चित्राणि कालिदासतूलिका प्रसूते। पुत्रलाभार्थं गुरो-

रादेशेन पृथिवीपतिर्लताप्रतानैर्जटासंयमनपूर्वकमसूर्य्यम्पश्यया देव्या सह वनाद् वनान्तरे विचरन् धेनुपरिचर्य्यां करोति। अयं हि सनातनधर्मिणामेको महानादर्शः। स्वयंवर-सभायां समवेतेषूज्ज्वलनेपथ्येषु नृपतिषु लज्जावनतमुखी राजकन्या वरमाल्यहस्ता सह परिचारिकया सञ्चरति। कन्याललामलिप्सूनां राजन्यकानां हृदयनभसि राजनन्दिन्याः प्रतिपादक्षेपमाशाविद्युल्लता शोभना नैराश्यमेघो वा भीषणः प्रकटीभवति, पुष्पमालिकाघातेन कुसुमकोमला राजमहिषी मूर्च्छिता भवति; तस्या हेमकान्ति कलेवरं क्रमशो निष्प्रभतां याति। तद्दर्शनात् पत्नीमयजीवितो धरणीश्वरः स्वकीयां सहजधीरतां विसर्ज्य सकरुणं रोदिति। भुवनमोहनस्यानन्तरूपाधारस्य विलास-भङ्गीभिर्विश्वविजयिनो जीवितेश्वरस्याद्भुतमरणादनन्यशरणायाः कुसुमायुधबध्वा—'अयि जीवितनाथ जीवसी'त्यादि पाषाणद्रवकरं—करुणमुच्छ्वसितं वज्रस्यापि मर्म स्पृशति। निरपराधाया अग्निपरीक्षिताया देवीप्रतिमायाः प्रजारञ्जनानुरोधात् पत्या निर्वासनं तथा तस्याः पतिगतप्राणाया गर्भभरालसाया भयातुराया गहनवने—

"निशाचरोपप्लुत-भर्तृकाणां
तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं
कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने॥

*   *   *

*   *   *

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः॥"

इत्यादिका मर्मविदारिणी विलापगाथा पाठकान् नूनमेवाभिभवति। बहुभिः प्रयासैर्दुस्तरजलधिं बद्ध्वासहनीयकष्टैः पत्नीमुद्धृत्याकाशपथे तया सह सञ्चरण-काले भर्तातीतकालस्मृतिभिरुद्वेलितहृदयसिन्धुर्जातः। पूर्वानुभूतस्थानानि प्रदर्शयतो भर्त्तुरुक्तिं श्रुत्वा तस्या हि पतिरताया निर्वाग

दृष्टिर्गोचरमशुत्वर्ष।भिदेतं मनोरमं दृश्यं कालिदासस्तस्यामरभाषया चित्रितवान्।

अपरत्र च,—विलासी यक्षः प्राङ् मुहूर्त्तमपि प्रियाविरहं न ज्ञातवान्। स हि भाग्यविपर्य्ययेण यदा सुदूरवर्तिपर्वताश्रमे निर्वासितो विलपति। तदा निर्जने वनप्रदेशे तं हि दुर्भाग्यं शान्तिं लम्भयितुं कोऽपि नासीत्। यदा स हि हतभाग्यो हृदयदाहेन कदाचित् जले पतति, कदाचित् स्थले धावति, कदाचिद् वा प्रस्तरशय्यायां वक्षो निष्पीड्य शेते, क्षणान्तरे चोपविशति,— कति वा चेष्टा दुर्भाग्येण विधीयन्ते, परन्तु कथमपि तस्य मर्मवेदना लघुत्वं न याति ; प्रत्युत दावानलशिखेव भृशं वर्द्धते। तदा किल प्रणयिसखः कालिदासस्तत्रावनीये कल्पनामोहनमन्त्रेण मेघस्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय जलमुचं यक्षस्य दौत्ये नियुक्तवान्। यक्षो हि मेघेन प्रियासमीपे सन्देशं प्रेरयति। अलकायां च विषादिनी चिन्ताकृशा प्राणमात्रसारा यक्षवधूर्भविष्यन्मिलनाशया कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता।

यदा अकालवसन्तप्रादुर्भावात् तरुवल्लीसहिता समस्ता वनभूमिरकस्माद्धसन्ती पुलकाञ्चिता जाता। सह सहचरीभिर्भृंग करि-भ्रमर-कोकिल-चक्रवाकाः समन्तादानन्दमत्ता वनस्थलीं चोन्मादयन्ति स्म। निरवच्छिन्नसुखलालसाप्सरोमण्डली वनाभ्यन्तरे प्रतिकुञ्जं सौन्दर्य्यमुपभुञ्जाना विचरति स्म। तदा सावधानः कालिदासस्तस्यानिमातुर्यो कल्पनां सहचरीकृत्य तद्वनस्य प्रतिकृतिं गृहीतवान्। पुत्रविरहितः संसारविरक्तो नरपतिः शून्यहृदयो दूरादेव कस्यापि शिशोरकारणहास्यलीलायितं कुन्द-कुट्मल-निभ-क्षुद्र-दशन-मुक्ता-समुज्ज्वलमव्यक्तमधुरवचनं मुग्ध-सुन्दरं मुखचन्द्रं यदा पश्यति, चिन्तयति च,—अहो! यो हि जगत्येतादृशदुर्लभरत्नाद्वञ्चितस्तस्य जीवनं हि विडम्बनभूतमेव। तदा क्षितीश्वरोऽदृष्टवैगुण्यात् स्वपुत्रमपि परपुत्रं मत्वा मनसि भृशमान्दोलयतीति विमोहनं चित्रम्।

राजकन्या राजभगिन्यनिन्द्य-सुन्दरी बालिका दैव-दुर्विपाकाद् दस्युनापहृता पश्चात् पलायिता भिक्षुकवेशिनी नानादेशान् पर्य्यटन्ती

चान्यस्य नरपतेरन्तःपुरे परिचारिकावृत्तिं गृहीतवती, सुकोमला बालिका-परिसीममनोवेदनामनुभवति स्म। सहृदयः कालिदासस्तस्याः सहायो जातः।

रघुदिग्विजयकाले विशालस्य भारतवर्षस्य विभिन्नदेशानां रम्यचित्राणि जाज्वल्यमानानि कालिदासेन पाठकानां पुरतः स्थापितानि। तदेव विचिन्त्य वयं विस्मयाप्लुताः स्मः।

यदा वयं पश्यामो 'मा भूत् परीवाद-नवावतार' इत्युक्त्वा सजलनयनो गद्गदवचनो 'मृत्पात्रशेषविभूति' नृपो रघुर्गुरुदक्षिणार्थिनो ब्रह्मचारिण आतिथ्यसत्कारं विदधाति,—तदा हि कालिदासस्य वर्णनाया नूतनत्वेन सुन्दरत्वेन च वयमुद्भ्रान्तताम‌धिगच्छामः, आनन्देन विस्मयेन श्रद्धया चास्माकं प्राणा अवनम्रा जायन्ते।

(क्रमशः)

वृत्तवर्तिका

प्रतिवर्षमत्र कलिकातानगर्यां बहुभिः सङ्घैः पृथक्तया प्रवर्त्तिता बहुसंख्याः सार्वजनीन-श्रीश्रीश्यामापूजाः सम्पद्यन्ते। तत्र च नानाविधोत्सवसम्पादनाय भूयानर्थव्ययो भवति। प्रतिसङ्घं सङ्घान्तरापेक्षया पूजोत्सवसमुत्कर्षसम्पादनार्थं महता परिकरेण न केवलं प्रभूतवित्तव्यय एव किन्तु जातीयमहाहानिजनकं मिथो महद् वैरमपि पदं दधाति। तदेतत् सर्वमभिसन्धाय वर्षेऽस्मिन् केचन महान्तः स्वदेशहितकामा अनेकेष्वेव पदेषु बहूनां सङ्घानामेकीकारेण समवायतः श्रीश्रीश्यामापूजा-व्यवस्थां विधाय महान्तमेव देशोपकारं कृतवन्तः। सार्वजनीनपूजायाः सार्वजनीनतामनेन पथा नियतं भाविनीं मन्यमाना वयमस्या व्यवस्थायाः स्थैर्यं परिवृद्धिञ्च कामयामहे।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

Vol. XXXIII. No. 8. | १८७२-शकीये अग्रहायणे ३३श-वर्षस्य ८म-संख्या | December 1950.

हेमन्तप्रकृतिमङ्गलम्

शस्यानां परिपाकतो वसुमती जाता परं पिङ्गला
कीराः स्वैरमितस्ततः प्रसृमराः श्यामाभपत्रश्रियः ।
श्यामाकोच्चयमञ्जरीं सुनिपुणं चञ्च्वा दशन्तो मुदा
हेमन्तप्रकृतेरपूर्वसुषमां विज्ञापयन्त्यञ्जसा ॥

दृष्ट्वा पक्तिमशस्यराशिमनघं श्रान्तेः फलं पुष्कलं
मोदं यान्ति कृषीवलाः कृषिकलाविद्यासु पारं गताः ।
आनन्देन शुभे दिने स्वभवने धान्यप्रवेशक्रियां
कृत्वा वार्षिकमङ्गलेषु दधते चित्ते दृढप्रत्ययम् ॥

धान्यस्तोमभरेण नम्रशिरसो धान्यद्रुमाः क्षेत्रगा
दत्तापूर्वफलां नमन्ति वसुधां नूनं कृतज्ञा इव ।
व्याकीर्णा शिथिलस्ववृन्तगलितैः शस्योच्चयैः क्षेत्रभू-
र्दानस्याति फलं भजन्ति कृतिनो दानात् परं किं कलौ ॥

पल्लीप्रान्तकृषीवलाः क्वचिदमी क्षेत्रे जलैराप्लुते
पादालम्बितकुम्भचारिवपुषः कृन्तन्ति शस्यावलीम् ।

अन्ये पादचरा विनैव कलसं स्वल्पोदके भूतले
तोयस्पर्शविवर्जिते क्वचन वा केचिद् विनैव श्रमम् ॥
तापः शापवशादिव प्रतिहतो दूरं प्रदेशं गतः
शीतं भीतिविवर्जितं क्षितितले लब्धास्पदं प्रैधते ।
जाड्यादाढ्यजना भजन्ति सुतरामुष्णं वपुःप्रच्छदं
पीयूषायितमुन्नयन्ति तपनोत्तापं प्रगे देहिनः ॥
सायं सायकवेधवद् गणयति प्राप्तं समीरं जनः
पल्लीवासगतास्तथा हुतभुजः सेवारताश्चत्वरे ।
नीहारस्रुतिजर्जरं सरसिजं जातं सरोजाकरे
भृङ्गा भग्नमनोरथा विमुखतामासाद्य दूरं गताः ॥
शुभ्रांशुः शिशिरोत्करावृततनुर्नो पूर्ववद् दृश्यते
मालिन्यं व्यजनिष्ट शारदरुचा मुक्ते नभोमण्डले ।
प्राप्ता कुज्झटिका दिगावरणतां पान्था दिगन्धाः स्थिता
हेमन्तर्त्तुरयं शुभाशुभमयः प्राप्तोऽद्य कालक्रमात् ॥
हे हेमन्त ! तनोषि शस्यनिवहैः पृथ्वीहितं सन्ततं
वह्निं दीपयसि प्रकाममभितः क्षेमङ्करं जाठरम् ।
सुप्तिं लुम्पसि दक्षिणायनजनिं नित्यं सुधाधायिनां
कल्याणाय तदद्य भूरिमहसे सौम्याय तुभ्यं नमः ॥

मासप्रकृतिः

यत्र चान्द्रे मासि प्रायेण मृगशीर्षनक्षत्रे पूर्णिमाया अवसानं जायते, स एव चान्द्रमार्गशीर्ष इत्याख्यायते। सूर्यस्य वृश्चिकराशिस्थितिकाल एव तस्य सम्भवात् सूर्यस्य वृश्चिकराशिस्थितिकालः सौरमार्गशीर्ष इत्याख्यां भजते। अस्मिन मासे विवाहादिसंस्कारकर्मणां सङ्कल्पवाक्येषु 'मार्गशीर्षे मासि वृश्चिकराशिस्थे भास्करे' इत्येव राशिसहकारेण मासनिर्देशः कार्यः।

अस्मिन् पृथिव्यां प्रभूतशस्यसमुत्पादेन यथा मासान्तरापेक्षया तस्याः सौन्दर्यवृद्धिस्तथा लोकोपकारे भूयानुपयोग इत्यत एव मासोऽयमग्रहायणसंज्ञया प्रथते। केचित् पुनः कालान्तरे कदाचिन्मासगणनायामस्यैव मासस्यादित्वमासीदित्यतो मासस्यास्य तत्संज्ञेत्याहुः।

अस्मिन संवत्सरे मासस्यास्य प्रथमदिवसे गोष्ठाष्टमी, द्वितीये दिवसे श्रीश्रीजगद्धात्रीपूजा, चतुर्थदिवसे उत्थानैकादशी, सप्तमे दिवसे श्रीश्रीकृष्णस्य रासयात्रा, अन्यत्र चान्यानि कानिचित पुण्यकर्माणि सम्भवेयुः।

अस्य मासस्य प्रतिरविवासरं कार्त्तिकस्य त्रिंशदिवसे प्रतिष्ठापिते मित्रघटे मित्रस्य पूजा। एतन्मासस्य त्रिंशदिवसे तद्घटविसर्जनम्।

अस्मिन मासि जातो जनस्तीर्थाभिलाषी प्रवासप्रियः परोपकारी सत्प्रकृतिः सद्वृत्तिः ललनाप्रियश्च भवति। अयं मासो यद्यपि विवाहकृत्ये प्रशस्तस्तथापि प्रथमगर्भोत्पन्नानामपत्यानामत्र विवाहो निषिद्धः।

अस्मिन निर्मातव्यं गृहं पूर्वद्वारं कर्त्तव्यम्। अत्र मिथुनकन्यामकरकुम्भराशिषु जातानां त्रयोदशदिनात् परञ्च मिथुनकर्कटकन्यातुलामकरकुम्भमीनराशिषु जातानाञ्च रविशुद्धिः।

मेषमिथुनसिंहतुलामकरराशिषु जातानां गुरुशुद्धिः। अस्मिन मासि पुष्टिकरं द्रव्यमभ्यवहार्यम्। परिष्कृते देशे स्थातव्यम्। निर्मलं जलञ्च पेयम्। शरीरे हिमसेवा नोचिता।

नवसूक्तिमालिका

दोषो गुणो वा नहि केवलात्मा लब्धास्पदः क्वापि जने जगत्याम् ।
दोषं परित्यज्य ततो गुणस्य परिग्रहं साधुजनो विधत्ते ॥
सर्वत्र शेते भगवान परेशः स्वया विभूत्या परिषेव्यमाणः ।
कीटं पतङ्गं मनुजं पशुं वा सेवस्व देवं सदृशं तरुं वा ॥
मृत्योः परस्ताद् यदि नास्ति लोकस्तदापि लोकेऽत्र हिताय लोकैः ।
सेवा कथं नैव जनेषु कार्या मैत्री नवा लौकिकमङ्गलार्था ॥

मतिमञ्जरी

आसीत पुरा पूर्ववङ्गप्रदेशे सुमहतसंस्कृतपरीक्षादिकृत्यसम्पादनार्थां परिषद् या पूर्ववङ्गसारस्वतसमाजनाम्ना व्यपदिष्टा। तस्या उपकाराय कतिचित प्रादेशिका भूपतयो वित्तं विसृष्टवन्तः, दत्तस्तथा भूयानर्थस्तदानीन्तनैः पाश्चात्त्यैरपि राजपुरुषप्रकाण्डैः। सेयमद्य सारस्वतसमाजनाम्नी परिषत पाकिस्थानराज्याधिकारेण सर्वथा समुपेक्षिता पाकिस्थानराष्टीय-संस्कृतपरीक्षासमितिरिव नाममात्रशेषा स्मरणीयामिव दशामारूढ़ा संस्कृतविद्यानुरक्तचेतसां महते दुःखाय समकल्पत। तदत्र वयं प्रस्तुमो यत पुरा येषां संस्कृतप्रिय-जनविशेषाणां महता प्रयत्नेन समुतसाहेन स्वार्थ-त्यागेन च पूर्ववङ्गसारस्वतसमाजः प्राचलत, सन्ति तेषु बहव एवाद्यापि। यदि ते समुद्दीप्तसमुतसाहाः समाजमिमं पश्चिमवङ्गप्रदेशगतं कृत्वा पुनः सञ्चालयितुं प्रयतेरन, तदा नूनं तेषां प्रयत्नः सफलो भविता। तदत्र तेषां समाजप्रियाणां साभिनिवेशं दृष्टिपातं सुफलाय वयं कामयामहे।

कालिदासीय-कुमारसम्भवम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकरुणाकुमारशास्त्री]

तस्य हि शब्दविन्यासनैपुण्यमीदृशं यत तदीयकाव्येषु यत्र कुत्रापि स्थाने कस्यापि शब्दस्य परिवर्तनं परिवर्द्धनं परिवर्जनं वा सौन्दर्य-लाघवायैव। तस्य श्लोकानां प्रत्येकं हि किञ्चिदालेख्यमिव। अतः श्लोकानामावृत्तेः परिसमाप्तौ पाठकानां श्रोतॄणाञ्च मानसपटे काचिन्मनोहारिणी प्रतिकृतिः स्वत एवोपतिष्ठते। अत्र हि वक्ष्यमाणरूपाणि पद्यानि प्रायशो दृष्टान्तीभूतानि भवन्ति—

(क) "स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्।
दद्दर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्॥"

(ख) "कार्य्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्ण-मृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥"

इति। अलमतिविस्तरेण।

अत्यल्पभाषणेन सुन्दराणां प्रकाण्डानाञ्च पदार्थानां चित्रणे, तेनैव च चित्रेण दर्शकानां चित्तविमोहने कामना-परिपूरणे च कालिदासतुल्यः कविर्नासीदिति मन्ये।

कालिदासस्य एवंविधायाः कवित्वशक्तेर्निदानं हि तस्य शब्दाधिकारो मात्राज्ञानं जनहृदयानुभूतिश्च। अनयानन्यसाधारण्या शक्त्या विजयते कालिदास एव,—न हि तथा भारविर्न वा माघो न वा बाणो न वा श्रीहर्ष इति। कालिदासस्य रामसमीपे भारवेर्जुनो माघस्य श्रीकृष्णो वा निष्प्रभः; कालिदासस्य दिलीपसमीपे नैषधस्य नलोऽकिञ्चित्कर एव। कालिदासस्य कुशो बाणभट्टस्य चन्द्रापीड़ान् श्रीहर्षाद्वा सर्वथातिशयी। कालिदासस्य "पर्वतराजपुत्री" सीता शकुन्तला मालविका धारिण्युर्वशी वा कवेर्निरुपमैव सृष्टिः। महाकविः कालिदासस्तदीयालौकिकप्रतिभाबलेन

व्यासं वाल्मीकिञ्चापि क्वचित् क्वचित् निष्प्रभं प्रत्यपादयत। रामायणे महाभारते वा ये ये विषया अतिविशेषेण वर्णिताः सन्तः प्रायेण पाठकानां धैर्य्यच्युतिं विदधति, त एव कालिदासेन सनैपुण्यं सुतरां संशोधिताः। यावत्येव वर्णना पाठकानां हृदयग्राहिणी तावत्येव कालिदासेन विहिता। अतएव व्यास-वाल्मीक्यादीनां वर्णनायास्तस्य वर्णना समधिकं मनोहारिणी जाता। रामायणे महाभारते च येषां सविस्तरं वर्णनमस्ति कालिदासकाव्येषु तेषां संक्षिप्तनिर्देश एव। अपरन्तु रामायणे महाभारते वा येषां संक्षिप्तवर्णनं दृश्यते, कालिदासग्रन्थेषु तेषां परिपुष्टिरेव। अतएव नास्ति तुलनावसरः कोऽपि।

अपि च दृश्यते कवीनां कस्यापि कवे रचनाशक्तिर्मनोहारिणी, नतु सृष्टिचातुरी। अपरस्यापि वा कल्पनाशक्तिर्निरतिशयहृदयग्राहिणी, रचनाशक्तिर्न पुनः प्रशंसनीया। परन्तु कालिदासः उभयतः सुदक्ष एव। तदीया कल्पना रचना चाप्रतिहतगत्याक्लिष्टं धावतः।

स तु माहेन्द्रक्षणे तस्योपास्यदेवतायाः सार्थकमाराधनं विधायप्राणमत्— "वीणा-रञ्जित-पुस्तकहस्ते! भगवति! भारति! देवि। नमस्ते"॥ इति

(क्रमशः)

ब्रह्मसूत्र-मितभाष्यम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीचारुकृष्णदर्शनाचार्यः]

न च ब्रह्मज्ञानाद् विश्वप्रलये ज्ञानिनः सर्वज्ञता घटते, छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्, अत्रापि "मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमि"त्युक्तम्, कारणब्रह्मज्ञानात् निखिलकार्यस्य ज्ञानं भवतीत्यर्थः, तत्त्वज्ञानाद् विश्वप्रलये रज्जुज्ञानात् सर्पज्ञानाभाववत् आत्मनि दृष्टे सर्वमिदं न विदितमित्येवावक्ष्यत्, न च रज्ज्वां ज्ञातायां सर्पज्ञो भवति किन्तु रज्जुज्ञः असर्पज्ञश्च, न च रज्जुः सर्पस्य

तत्त्वं किन्तु सर्प एव, न च रज्ज्वां सर्पो जायते इत्युक्तम्, अतो रज्ज्वां ज्ञातायां न सर्पतत्त्वज्ञो भवति किन्तु रज्जुतत्त्वज्ञ एव, यथाहुर्न्यायविदः "सत सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवती"ति। यदि च ब्रह्मज्ञानात् सर्वप्रणाशे सर्वज्ञता तदा रज्जुज्ञानात सर्पप्रणाशे सर्पज्ञोऽयमित्यपि लोकेऽवक्ष्यत।

न च "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मापरेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती"ति श्रुतिर्विश्वप्रलये मानमिति वाच्यं, सर्वशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात "अक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति" "सर्वमेवाविवेश" इति श्रुत्यन्तराभ्यां 'सर्वो भवति' ब्रह्म भवति "सर्वमेवाविवेश" ब्रह्म प्रविशतीत्यर्थः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'विशते ब्रह्मधामे'त्येकवाक्यत्वात्। महाभारते च "सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्यय" इति भगवद्गीता च "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति। 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा' इति कर्तृपदान्युक्त्वा परेऽव्यये इति वलयाधार उक्तः तत्प्रवाहपातित्वात् सर्वे इत्यपि सप्तम्यन्तम् आम्नायस्वाभाव्यात. प्रथमान्तत्वे "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" इत्यपि नोपपद्येत सर्वेषां ब्रह्मण्येव प्रलयात्। विष्णुपुराणे च जीवस्यैव ब्रह्मणि प्रलयो दृश्यते न विश्वस्य "विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयमि"ति। "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोड़शकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" इत्यपि न ब्रह्मज्ञानात् विश्वप्रलयमाचष्टे 'स ईक्षणञ्चक्रे' इति श्रुत्या ईक्षणकर्त्तुः परमात्मनः प्राणादिसृष्टिमुक्त्वा प्रलयकाले नदीसमुद्रदृष्टान्तेन तत्रैव प्रलयमाह एवमेवेति, समुद्रे नद्य इव परिद्रष्टुः पूर्वोक्तेक्षणकर्त्तुः अस्य पुरुषस्य इमाः प्राणाद्याः षोड़श कलाः पुरुषायणाः पुरुषाश्रिताः पुरुषं प्राप्य स्वकारणपुरुषरूपतामासाद्य अस्तं गच्छन्ति प्रलीयन्ते इत्यर्थः, एतेन 'तं त्वा पुरुषं पृच्छामी'ति यस्त्वया पृष्टः पुरुषः स सृष्टिप्रलयकर्त्ता परमात्मेत्युत्तरं प्रदत्तम्, अत्रोपस्थितत्वात् परिद्रष्टा ईक्षणकर्त्ता परमात्मैव न तत्त्वदर्शी जीवोऽनुपस्थितत्वात, अतोऽस्येति सम्बन्धषष्ठी, न

कर्मषष्ठीति बोध्यम। आथर्वणे च नदीसमुद्रदृष्टान्तेन मुक्तो विदुषो जीवस्यैव नामरूपत्यागेन ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता, न विश्वस्य, "यथा नद्यः स्यन्द्यमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथाविद्वान नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति, अत्र तु कलानामेव प्राणादीनां प्रलयो न जीवस्येति भेदः, प्रागुक्तविष्णुपुराणे च मुक्तस्य जीवस्यैव ब्रह्मणि लय उक्तः।

एवञ्च न ब्रह्मज्ञानाद् विश्वप्रलयः, किन्तु आत्मविदः अज्ञवद् ब्रह्मणो विभक्ततया विश्वं न भासते परं ब्रह्माविभक्ततया, तथा च श्रुतिः "अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमातेति, तथाहि "अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्या"रभ्य विद्यादशा वर्णिता न सौषुप्ती, अतिच्छन्दाद्युक्तेः, अतिच्छन्दा निखिलकामातीतम् अपहतपाप्माऽशेषपापातीतमभयं रूपमात्मन एव न च स्त्रिया परिष्वक्त आन्तरं स्त्रीसुखमपि नानुसन्धत्ते, अतस्तत्त्वदर्शी आत्मसुखातिरिक्तमान्तरं मानसं विषयसुखं नानुसन्धत्ते इत्येव वाच्यं, आप्तकामत्वादिरूपं च ज्ञानिन एव भवति, न सुषुप्तस्य "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः" "तरति शोकं तरति पाप्मानं" "तरति शोकमात्मविदि"ति श्रुतिभ्यः, अत्रैव बाह्याभ्यन्तरवस्तुजातस्य ब्रह्माविभक्ततामाह "अत्र पितेति, न च तदा पित्रादीनामभावः किन्तु सतामपि तेषां दर्शनाद्यभाव एव, तदुक्तं "यद्वै तन्न पश्यति पश्यन वै तन्न पश्यति" इति, अत्र पश्यन्नित्युक्तेर्न पित्राद्यभावः, तर्हि किं ज्ञानाभावाददर्शनं ? नेत्याह "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो वर्त्ततेऽविनाशित्वादि"ति, जीवप्रकाशस्य नित्यत्वादित्यर्थः, किन्तु विद्याभावदशावत् ब्रह्मविभक्ततया तान न पश्यतीत्याह "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येदिति" अतः पित्रादीन् पश्यन्नपि न पश्यतीति, "उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचं उतत्वः शृण्वन न शृणोत्येनामिति"वत एकोऽज्ञः वेदवाक्यं पश्यन्नपि अर्थज्ञानाभावात सम्यक् न पश्यति। अन्यः व्याकरणाभिज्ञोऽपि मीमांसाज्ञानाभावेन तात्पर्यज्ञानाभावात् वेदवाक्यं शृण्वन्नपि सम्यक्

न श्रृणोतीत्यर्थः। सुषुप्तिपरत्वे पश्यन्नित्यनुपपन्नं सुषुप्तस्य ज्ञानाभावात् "यदा न कस्यचन वेद" "नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवती"ति श्रुतिभ्याम्, "न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्राय" इत्युक्तं परैरपि। तस्माद् विद्यादशापरमेवेदं प्रकरणम्, तथाच श्रुत्यन्तरं यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते"॥ इति, विभक्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु घटशरावाद्यनुगतमृत्तिकावत सर्वानुगतं ब्रह्म पश्यति सम्यगद्र्शीत्यर्थः। एवं हि "इदं सर्वं यदयमात्मा" "आत्मैवेदं सर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "नेह नानास्ति किञ्चने"त्याद्याः श्रुतयोऽपि सूपपन्नाः। नानात्वं चानेकत्वं "नानानेकोभयार्थयोरित्य"मरः, तच्च भवति भिन्नानामेव विभक्तानाम् अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात् तस्य ब्रह्मजगतोश्च तन्तुपटवत् कार्यकारणयोर्भेदाभावात नानात्वाभावः, न च नेदं सर्वमित्युच्यते, किन्तु "आत्मैवेदं सर्वमि"ति। एवञ्च "अथात आदेशो नेति नेती"त्यपि न जगद्बाधपरं किन्तु प्रकृतैतावत्त्वप्रतिषेधपरमिति सिद्धान्तितमाचार्यैरेति सुधीभिर्भाव्यम्।

(क्रमशः)

छन्दोगक्रियासारः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीरमणीकान्तसिद्धान्तरत्नः]

ततः प्राचीनावीतित्वादिक्रमेण पित्र्यब्राह्मणानभ्यर्च्य तेभ्यो जलं दत्त्वा "विष्णुरोम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः सपिण्डीकरणार्थम् अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्य अमुकदेवशर्मणः अमुकगोत्रस्य वृद्धप्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वणविधिकश्राद्धं दर्भमयब्राह्मणेषु ब्राह्मणे वा अहं करिष्ये" इति प्रार्थयेत्। ७०

कुरुष्वेत्यनुमतिः। ततः प्रेतब्राह्मणमभ्यर्च्य तस्मै जलं दत्त्वा 'विष्णुरोम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः सपिण्डीकरणार्थम् अमुक-गोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मण एकोद्दिष्टविधिकसपिण्डीकरणश्राद्धं दर्भमय-ब्राह्मणेऽहं करिष्ये'' इति प्रार्थयेत्। ॐकुरुष्वेत्यनुमतिः। ततः श्राद्धीयद्रव्य-प्रोक्षणम उदकपात्रस्यैकदेशे स्थापनञ्च कुर्य्यात। ततो दैवे प्राङ्मुखत्वादि-क्रमेण 'विष्णुरोम एतद्दर्भासनं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा' इत्यनेन दर्भान् ब्राह्मण-दक्षिणपार्श्वे आसने दद्यात। ततः प्राचीनावीतित्वादिक्रमेण 'विष्णुरोम् एतद्द-र्भासनं पितृभ्यः स्वधा' इत्यनेन पितृब्राह्मणवामपार्श्वे कुशान् दद्यात्। ततः प्रेतपक्षे ॐप्रेताय स्वधा' इत्यनेन प्रेतब्राह्मणवामपार्श्वे कुशान् दद्यात्। ततो दैवे उपवीतित्वादिक्रमेण यवानादाय 'ॐविश्वान् देवानावाहयिष्ये' इति पृच्छेत्। 'ॐआवाहय' इत्यनुज्ञातः ॐविश्वे देवास आगत शृणुताम इमँ हवमेदं वर्हिर्निषीदत। ॐविश्वेदेवाः शृणुतेमँ हवम्मे ये अन्तरीक्षे ये उपद्यविष्ठ ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्। 'ॐओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्त्वं राजन् पारयामसि' इत्यावाह्य तूष्णीं यवान् विकिरेत। ततः पितृपक्षे प्राचीना-वीतित्वादिना जलं स्पृष्ट्वा दक्षिणहस्तेन तिलान् गृहीत्वा ॐ पितॄना-वाहयिष्ये' इति पृच्छेत। 'ॐ आवाहय' इत्यनुज्ञातः 'ॐ उशन्तस्त्वा निधोमह्युशन्तः समिधीमहि उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे। ॐ एत पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिर्दत्तास्मभ्यं द्रविणेह भद्रँ रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छत। ॐ आयान्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानै-रस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधि-ब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान्' इत्यावाह्य 'ॐ अपहता असुरा रक्षाँसि वेदिषद' इति तिलान् विकिरेत। एकोद्दिष्टे आवाहननिषेधात प्रेतपक्षे आवाहनं नास्ति। तदङ्गभूतं तिलविकरणं सुतरामेव निवर्तते। ततो दैवे प्राग-ग्रदर्भोपरि ब्राह्मणसम्मुखे द्वे पात्रे। पितृपक्षे पित्रादिब्राह्मणसम्मुखे दक्षिणाग्रदर्भोपरि त्रीणि पात्राणि तथा प्रेतब्राह्मणसम्मुखे दक्षिणाग्रदर्भोपरि

एकम् अर्घ्यपात्रं स्थापयेत(१)। ततः 'ॐपवित्र स्थो वैष्णव्यौ' इत्यनखच्छिन्नं 'ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ' इत्यनेन प्रोक्षितं प्रादेशमात्रं पवित्रं दैवादिक्रमेण एकैकस्मिन पात्रे एकैकं विन्यस्य, तथा प्रेतपक्षे ॐपवित्रासि वैष्णवी' इत्यनखच्छिन्नं, 'ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसि' इत्यनेन प्रोक्षितं पवित्रमेकं विन्यस्य तेषु प्रत्येकं 'ॐ शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शं ᳪयोरभि स्रवन्तु नः' इत्यनेन जलमासिञ्चेत । ततो दैवे ॐयवोऽसि यवया-स्मद्द्वेषो यवयारातीः' इत्यनेन एकैकस्मिन् पात्रे यवानावपेत। ततः पित्र्ये 'ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान प्रीणाहि नः स्वाहा' इत्यनेन प्रतिपात्रं तिलानावपेत्। ततः प्रेतपात्रे 'ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया प्रेतान लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा' इत्यनेन तिलानावपेत। ततो दैवादिक्रमेण अर्घ्यपात्रेषु तूष्णीं गन्धपुष्पादिकं दत्त्वा दैवे 'ॐया दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवन्तु" इत्त्युच्चार्य 'विष्णुरोम् पुरुववो-माद्रवःसंज्ञका विश्वेदेवा एतत्तेऽर्घ्यं स्वाहा' इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते प्रागग्रं पवित्रं दत्त्वा जलादिकं प्रतिपादयेत। ततो दक्षिणामुखत्वादिक्रमेण पितामहार्घ्यपात्रं गृहीत्वा 'ॐ या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरीक्षा

(१) "तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा"। १४

इति श्राद्धसूत्रम्।

"त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य"। १५। इति श्राद्धसूत्रम्।

अत्रार्घ्यपात्राणां चतुष्टृविधानात् मातामहपक्षोऽत्र नास्ति। तथाच च्छन्दोग-परिशिष्टम्।—

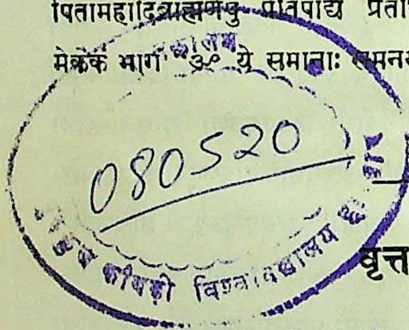
"कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोड़शम्।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड़िति स्थितिः॥ इति।

भविष्यपुराणे च,—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्र-चतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।" इति

उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा-भवन्तु' इत्युच्चार्य्य 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र पितामहामुकदेवशर्म्मन् एतत्तेऽर्घ्यं ये चात्र त्वामनु या ॑श्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा' इत्युत्सृज्य जलं स्पृष्ट्वा एवंक्रमेण जलस्पर्शपूर्वकं प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोरपि अर्घ्यमुत्सृज्य प्रेतस्यार्घ्यमुत्सृजेत्। यथा 'ॐ या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्यो नाः सुहवा भवन्तु' इत्युच्चार्य्य 'विष्णुरोम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते अर्घ्यं स्वधा' इत्युत्सृज्य पितृपक्षीयार्घ्यपात्रस्थाणि पवित्राणि उत्तराग्राणि यथाक्रमं पितामहादिब्राह्मणेभ्यः प्रतिपाद्य प्रेतार्घ्यपात्रस्थमपि पवित्रम् उत्तराग्रं प्रेतब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्। ततः पित्र्यार्घ्यपात्रीयजलादिकं पितामहादिब्राह्मणेषु प्रतिपाद्य प्रेतार्घ्यपात्रस्थमुदकं त्रिधा विभज्य तेषा-मेकैकं भागं 'ॐ ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये।

(क्रमशः)

वृत्तवर्तिका

हालिसहरपल्लीप्रान्ते भागीरथीतीरे परमपवित्रे पदे प्रतिष्ठितस्य सारस्वतमठस्याङ्गरूपेण एकः संस्कृतविद्यालयः स्थाप्यते, यत्र नियमेन संस्कृतशास्त्राणामध्यापना भविता। महामहिम्नां तपःसिद्धमहापुरुषाणां सारस्वतमठप्रतिष्ठापकानां श्रीनिगमानन्दस्वामिपादानां संस्कृतविद्यायां सुगभीरा श्रद्धा समवर्त्तिष्ट। वर्त्तमानमठाध्यक्षाः श्रीसत्यानन्दस्वामि-पादास्तत एव संस्कृतविद्यालयस्य आश्रमाङ्गरूपेण प्रतिष्ठार्थमत्यर्थमाग्रहं पुष्णन्तो विद्यालयोपयोगिगृहनिर्माणं विधेयं मत्वा तदर्थं प्रयतन्ते। एतावता कालेन सारस्वतमठनाम्नः सार्थक्यबुद्धया वयं मोदामहे।